

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

DUŠAN MATIĆ VERSEI ÁCS KÁROLY FORDÍTÁSÁBAN
HERCEG JÁNOS ÉS JUHÁSZ ERZSÉBET NOVELLÁJA
BRASNYÓ ISTVÁN ÉS FÜLÖP GÁBOR VERSEI
AZ UTOLSÓ BESZÉLGETÉS BODROGVÁRI FERENCCEL
BODROGVÁRI FERENC KÉT TANULMÁNYA

KÖNYV-
FOTO KRITIKA

1980
Október

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLIV. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző, dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Gál László, Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán, Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szeli István és Vicsek Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József
Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János
Szerkesztő: Bordás Győző
Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

<i>Dušan Matić</i> versei Ács Károly fordításában	1153
Herceg János: Fényben (novella)	1165
<i>Brasnyó István</i> versei	1180
<i>Fülöp Gábor</i> versei	1183
<i>Juhász Erzsébet</i> : Egy varázslatos kora reggel (novella)	1188
<i>Bodrogvári Ferenc</i> : Gondolkodni csak úgy lehet, ha másként gondolkodunk (tanulmány)	1194
<i>Bodrogvári Ferenc</i> : A kritika szabadsága más nézőpontból	1201
<i>Kopeczky Csaba</i> : Az utolsó beszélgetés	1203
<i>Dési Abel</i> : A filozófus reménye (versek) (A vers előtt és a vers után)	1219 1224

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

<i>Tamás Gáspár Miklós</i> : Egy párbeszéd allegóriája I.	1231

DUŠAN MATIĆ VERSEI
ÁCS KÁROLY FORDÍTÁSÁBAN

ÚT ELŐTT

1.

Hellaszba

Hellaszba indulsz pár nap múlva

Még egy-két nap és indulsz Hellaszba

Te és porgyászod a sok nehéz elmozdíthatatlan

Esztendőd

Esztendőd

Esztendőd

Ha nem mondtad volna el mindazt amit eddig mondtál

Jobb volna

Nyugodtabban állnál

Az antik oszlop

Talán

Tiszta arca elé

Ha hagytad volna hogy békén szunnyadjon mindez

A szíved mélyén

A szívedben

Hogy áramoljék a véreddel suhogva

mint minden amit nem mondtál

Amit soha többé nem mondasz

Melegebb volna

Melegebb a hideg a néma

Ég alatt a csalóka barbár Ég alatt.

2.

Egy-két nap és megint indulsz
Útra megint
Hányszor indultál már útra
És hányszor tértél vissza
Visszatértél-e valóban
Elindultál-e valaha is valóban
Valóban útra
Útra.

3.

Hellaszba
Hellaszba
Pedig te szívesebben nem utaznál
Hagyd hát azt a futó felhőt fusson
Miért kapkodnál
Utána
Fordítsd el a fejed
Te már úgyis inkább csak aludnál
Aludnál
Így félig készen és romba dőlve
Máris
Az emlékek a hegyes csőrű szavak
Amik szüntelen csipkednek
Mindenütt a keserű partokon
Mit keresnek
Kit keresnek a mindig egyforma
Percek mögött
Ezek a téglák amikből falat építesz
Micsoda kelekótya kínai falat
Magad köré hogy megmenekülj mitől
Vagy a kóró ez
A moha mely már az égig nőtt sűrűn a romokon
Amikké lettél amikké omlasz
Visszavonhatatlan
Porrá és hamuvá.

4.

Pedig nem is kell sok
 Nem kell egyéb csak bátran
 Egyszerűen
 Szeretni
 Átadni egy érintéssel kettővel
 Vagy amennyi még futja
 Abból a kis melegből mely ott dobog az ujjaid közt ha össze-
 [kulcsolod kezed és
 Térdeid köré fonod mikor már elfáradtak a gyaloglásban
 És a tájra ez est arany bora
 Kiömlik.

5.

Antigoném esztelen szűzem
 Kit élve sírba vitt
 Egy esztelen hűség
 (Az élet egyetlen hűsége)
 És sírba szálltál élve érintetlenül
 Te
 „Szerelemre nem gyűlöletre termett”
 Érintetlenül és szilajon
 Mint a tavasz
 És tele életvággyal
 Hatalmassal mint maga az élet

Ez alá az ég alá érkezel majd borúsán
 Pár nap múlva
 Az ő ifjúságának ege alá
 A te ifjúságod ege alá talán
 Pár nap múlva
 Te borús barbár
 Mit nyújtasz majd fel az ő messze révedő igazsága előtt
 Így összetörten vérző lábakkal
 Sebes kezekkel
 Mint egy Sziszüphosz
 Belegebédve a mindennapi kacatok
 Hasztalan görgetésébe
 Mindennapi görgetésébe ugyanannak a
 Se övé

Se tiéd
 Se enyém kacatnak melynek még a nevét sem tudod
 A nevét ami mindig a torkodon akad mint a csont
 Mi mást nyújthatnál fel mint a hallgatásodat
 És azt a kevés eltévedt
 Visszamaradt haldokló
 Kevéske fényt mint csepp vizet féltő tenyerén a belső napnak
 Az ifjúság napjának
 Mely fennakadt a szempillán
 Mikor már ráfeküdt a hosszú álom
 A véget nem érő

Azt a kevés
 Fáradt elrongyolódott lángot.

1953. június 7.

NEM-ÁLMOZÓ SZEM

Valami kegyetlen valami gyöngéd
 Tavaszi lobogásért
 Valami jól ismert
 (holtbiztosan eljövő)
 Valami (számodra kétszeresen holt)
 Megmentett tavaszért.

Állsz
 És nem megy el sehova
 Homály vesz körül
 És a gyerekkor illata
 És a halál lehelete
 Meg a reményé

Állsz
 És nem megy el sehova
 Ahol már nem voltál.

Melletted áll mindahány
Lépted
Visszatért — az egész múlt
Visszatér a fuldokló
Utolsó percében —
Mindahány lépted amit valaha tettél
És amit nem érkeztél
Nem bírtál nem mertél megtenni
Amire nem volt időd hogy megtedd
És most itt áll minden ahova elérkeztél
És ahova nem érkeztél bár
Elérkezhetnél volna
Minden amit láttál és nem láttál
Amit érintettél vagy érinthetnél volna
A keserűség fénye amit szeretetnek nevezted
Marcangoló dühök nyugtató távolságok
Elvetélt szerelmek
Hasztalan várakozó állomások
Elmaradt találkák
Komor elválások
Meg sem történtek mégis fájók (mikor is hol is történtek?)

Hidak amiken átkeltél
És amiken nem keltél át
Amiken soha már át nem kelsz
Városok ahol kettesben voltál
Városok ahol egymagad voltál
Városok az éjben városok esőben
Ismeretlen városok melyeken átutaztál csupán
De amelyekben talán végre magadra leltél volna
Hajnali városok ébredőben
Városok ahol először ébredsz
Városok ahol végre magadra lelnél
Meglélnéd a házat amit kívántál
(Vajon csakugyan kívántad?)
Az ágyat amelyen végül
Békén kinyúlhatsz

Állsz
Virrasztasz
Őröd a titkot melynek nevét sem tudod
Csak hogy szent annyit tudsz
Nem-álmosodó szem.

Nézel nézed a lemenő napot
És átellenben az erkélyt
Az erkélyen egy nő áll mozdulatlanul.

Szeress kiáltod át a téren
Szeress a hangod lehull fehérén
Hangtalan

Szeretlek mint az éjszakákat
Várlak ahogy az éjre várnak
Gondtalan

Szeress kiáltod át a téren
Szeress a hangod meghal fehérén
Hangtalan.

Szeretlek mint a puha álmot
Szeretlek mint mindent ami fájhat
Éjszaka.

Szeress kiáltod át a téren
Szeress a hangod elhagy fehérén
És ő benned van hangtalan

Áll mozdulatlan és hangtalan.

Áll a messzeségbe réved
Tekintete egybeolvad az egymást
Meglévő két folyó képével
Parttalan

Itt áll minden melletted
Az is amit nem sejtessz
Pedig mondhattad volna a tiédnek
Itt áll most minden körülötted
A végtelenbe réved

Magába beléd réved

Nyugodtan a végtelenbe réved.

S viharok dúlnak körülötted
Bombák marnak a városokba
Sztétloccsant koponyák eszelős asszonyok
Halott gyerekek por romok
Az aggok roskadt vállán
Sebesült lovak elszállt háztetőik
Esők árkok katonák kik elesnek
Véres búzarendek

Minden seb új sebet szakít fel benned
Minden halál új halálnak ás sírt
És mégis valahol bent a fény a sose felejtett
Virágzik fáradhatatlan
A gyerekkor illata a fáradhatatlan
Halhatatlan
Egykori és jövődő
Rózsák lehelete

Hajnalhasadásig még sokan meghalnak
És benned ki éppúgy csak véletlenül vagy még
Felsuhog mint a könnyű hajnali szellő
Az élet elrendelése
A magát meg nem adó élet kakasszava.

AZ ANYAG ÉBRESZTÉSE II

Ne emlékeztess. Nem példának vagyok itt, nem haszon végett.
Hanem, hogy eltűnjek lobogva.

Ne emlékeztess. Nem vagyok hangya, se kígyó. Hanem, hogy
rozsdásodva se kússzak.

Ne emlékeztess. Nem én találtam ki az esőket. Mossanak csak el
mindent. Már a szélben, a felkavart porban is megnevezlek, nem-
létező sors. Legyél-e; hogy ne legyek.

Ne emlékeztess. Ne ébressz. Vak az idő. Jobb, ha nem várom.

Ne emlékeztess. A szűz már meg volt becstelenítve, mielőtt befeküdt a legelső ágyba, az ősi legeslegesőbe. Föld. Akkor is, ha tudja, hogy föld.

Vak az idő. Vak a kéz. Vak a hús. Miért lázongsz?

A kikötőbe mindenképpen meg kell érkezned. Lomhán. Álmosan. Akárhogy. Itt nincs ellenvetés. És észre így is, úgy is szükséged van. Az útjelző örvedetesebb és valóságosabb a tengerésznek, mint a kikötő, amely felé igyekeznek.

Ne kiabálj, ne hadonássz annyit a partról. A folyó nem figyel rád.

A halál sem mentség. Ha sohasem lettél volna, a zászló éppúgy lobogna ma a szélben.

Mikor is volt az? Ki emlékszik már?

Szembe mélyedő szem. Ne kacérkodj a hallgatással. Az évek fénye kiolthatatlan.

Ne áltasd magad. Senkinek sincs ideje várni.

Az idő törött kormányrúdja. Mit akartál mondani ezzel.

Énekeljen csak. És némuljon el. És énekeljen megint. Ne mentegőzz. Istenfélelemből nem érdemes citerázni. A szem csak a lombok árnyékát őrizte meg: az árnyék lombját, amelynek gyökereit az utolsó élő tudósok kutatják.

Arról az időről beszélek, amely nem hajlandó kivárni a mi drágalátos örömeink beteljesülését.

A nem múlt időről.

Az anyaméh előtti időről.

A soha meg nem születő gyerekek időtlen fehér hallgatásáról. A csillagok hallgatása nem rémít. Csak a soha meg nem születő gyerekek fehér hallgatása rémít. Egyetlen eleven szenvedés, egyetlen élő fájdalom sem mérhető a meg nem születés iszonyatával.

Erről az iszonyú, rémületes, pótolhatatlan időről beszélek.

Ha azt megszerezhetném: nem ezt az ólmosat. Hogy időbb időt gyúrjak magamnak.

A nem múlt időt szólongatom.

Szeretlek.

Hát aztán? kiáltják vissza a partról.

Szeretsz.

Hát aztán folytatják a hangok.

Még cérnára se futja, hogy befúzd tűjébe a mulandóságnak.

Egyetlen szálláshelyünknek.

Szeretsz, hát aztán? Talán nem fogadod el a hangokat? Ki vagy te, hogy ne lehetnél hang a hangok között.

Szeretlek, hát aztán? Kerüljem meg talán a bölcs csillagokat? Csillagok, csillagok, csillagok. És sehol végük, azt mondják.

Fele igazi csillag; a másik fele kísértet. Ki kinek beszél itt? Ki van itt a tükör előtt, és ki mögötte, a láng ősképe?

Vonulnak kiméletlenül, köszönés nélkül. Velőtlenül. Ejnye, eredj már!

Szeretlek, hát aztán?

Szeretsz, hát aztán?

Pedig ez lehetett volna egyetlen dolgod: hogy átkelj minden idegen hídon, áthatolj minden tűzgyűrűn, elszaggass minden meglóbált láncot.

Egyetlen dolgod: ez a forgács, hiába, az istenfáját! És sugárizik mégis.

Minden, ó, minden! Hát csak ezekben a szavakban létezzem ezentúl?

A még meg nem nevezett időről beszélek.

A szél lassú, de alapos. Egyetlen porszem a térben, a húsban, a tengeren, a tejúton, nem maradt a helyén. Hol vagyok én, hol vagy te? Hogyan találkozunk? A kétely nem ment fel a felelősségtől. Ilyen csorbán és befejezetlenül, mégis miféle messze ható, céltalan sebnek a forradása vagyunk, miféle szeplőtelen, érintetlen, felelős égen? Mélység, súly nélkül. Pelyhek. Örök pehelysorsra ítélve.

Mi ez, csönd, mégis?

Hogyhogy? Hát mentegetőzől, aljas bátorság, őelöttük?

Nevetséges ez a gyónás.

Kincsesládák a tenger fenekén; a szórakozott bűvárok elsiklanak mellettük, észre sem veszik őket.

A tűz kioltva, a parázs mégis pislákol. A víz elpárolgott, mégis üdeség csap meg. Tartának, de kinek? Tartanak, a törvények szerint, és törvényen kívül. Meg kell pukkadni.

A fenék fenekén, homok és hamu. Csak a jeges, forró szelek fújnak itt. Egyetlen alakzat meg nem marad.

Két fény keresztezi egymást: sötétség.

Két sötétség keresztezi egymást: sötétség.

Nem veszed el tőlem, sötétség, se a színeket, se a virágot, se az élő csalatást. Akkor se, ha megvakítod, ha megvakítasz.

Mind több a sötétség a szememben.

Egy érv sincs a fény ellen, bárhogyan is nevezzék, te árnyas, sűrű, kócolt éj-üstök. Fény fürdet téged is, ha megérint az ujjával. Rólad is, bármilyen csalóka, csak ő tanúskodik. Nélküle mi volnál vajon, semmi őre.

És így, mindennap, a maga tétével.

És minden éjszaka, a maga álmával.

Hogy a hullám, mely így feltarajlik, újra meg újra megostro-
molja a nem létező partot. Hullám. Aki visszahozod nekem, újra
meg újra, a felkavart porban, a szélben, a világ megfoghatatlan
képét. És a magadét. Ami megint csak hullám, se itt nincs, se ott.

Hullám.

Csak.

AZ ANYAG ÉBRESZTÉSE III

1.

Az emlékek ugródeszkájáról

Micsoda pernyeszín pettyes pipogya tengerbe

Vetsz már megint

Tengerem csepp a tenyéren tűnékeny keserű ismeretlen

Mint amikor először láttam: vak fal láthatatlan láng véges

Melyen megtörnek fellobognak s eltűnnek a léptek a hajók

[a messzeségek
[végtelen

Semmi sem maradt és mégis minden hozzá

Visz vissza

Amikor (és ameddig) az új még ritkás reszelős nap kagylója

Kinyílik

Ahogy a gyerekkéz int a sirály felé

Míg sebzett sikollyal szinte csak suhintja a vizet

Mintha csak csőre csak gyöngéd karma hegye vizsgálná

Nem tűnt-e el a hullám egy szempillantás alatt

Két fölszállás közt

És a szárnya mintha csak ezekben a szavakban

Tárulna szét igazán és minden időre

Mely lesz és nem lesz
 (Az idő véreben van hogy legyen és ne legyen)
 Mely sohasem eléggé a magáé ha már nem az enyém
 Az én időm
 Mely kezét tördeli kulcsolva is
 Maga-tudatlan munkában
 Hiábavalón és elkerülhetetlen
 Szavak lebbenése

Lebbenés szavai
 Nevetséges vallanod nekem: nem, hallani sem akarom
 Nem hallom
 A titok akár a szerelem akár a szárnyak
 Szótlan
 Föld a földnek mondja csak el titokban.

2.

Ne tagadd le egyetlen percedet
 Egyetlen órádat se ami volt
 Vagy csak álmodtad
 Vagy nem is volt
 Az óra ami *van*
 Ami soha *nem múlik*
 Mi mást szegezhetsz szembe
 Az alaktalan végtelenséggel
 Amibe mindnyájan elmerülünk
 A szemünk pusztá káprázatával
 Mi mást szegezhetsz szembe
 Hogy visszatartsd hogy el ne vigye az ördög a semmibe
 Életünket a csonkát
 (Legyen szent minden élet akár
 A féregé is minden élet ha csonka is
 Kátyús és sebzett
 Falusi út
 Mely a létezés zord sziklásán át
 Kígyózva tör előre).

3.

Dobja fel valaki más a dalt rikoltson
 Lóbálja meg
 A dalt a láthatatlan vad sörényét
 Lassózza
 Neked
 Maradjon ez az egyetlen óra
 Hogy kiterítse szárnyát a feneketlenségig
 Ez az egyetlen óra
 Hamu hab az elmúlás pelyhe
 Ez az egyetlen óra
 Mely már el is szállt
 Vajon mivé vált
 Mikor megérintette a fekete asszony a titkok bájolója
 Soha többé el nem halad e szürke fal mellett ez az óra

Soha többé el nem halad e szürke fal mellett amit minden
 [elmúló óra

Mind magasabbra szélesebbre átfogóbbra
 Mind tömörebbre épít körülöttem
 Vajon lesz-e rikoltás elég rikoltó hogy e falon
 E szakadékon
 Átrepülhessen
 Hozzád.

4.

Nem tehetsz mást mind összekotrod
 Szerelem forgácsát lélegzet törmelékét
 És ha kevés is átadod az órának
 Ami jön és elszalad
 Szerelem lélegzetében lélegzet szerelmében
 Szerelem szerelmében lélegzet lélegzetében
 Benne van az
 Hogy jön és elszalad
 Neki csak az álom az ígélet mennye vagy pokla.

FÉNYBEN

HERCEG JÁNOS

Abban az évben korán elmúlt a nyár. Mošćenička Draga felől jött a gyanús déli szél lomha és nyirkos hulláma egyik délután, éjszakára viszont már feltépte, majd újra becsapta ablakunk zsalugáterét a hirtelen támadt bóra. A hegyről zúdult le, olajfák sötét és zsíros leveleit söpörte a tengerbe, s amikor megcsendesedett, úgy, hogy még a hullámok is elültek, a sziklán álló Hableány szoknyája szélén ujjnyi vastag gyöngyfűzérben rakódtak le az algák.

Kithy azonban ennek ellenére lenn volt már, s feszülten figyelte horgait. Csak ezúttal nem borvörös tunikában, amelynek alsó része széles redőkben hullott alá, úgyhogy valahányszor kicsit előrehajolt, keskeny csíkban látszott ki alóla icipici fehér nadrágocskája. Most citromsárga fürdőköpenyben volt, melyet a derekán fekete öv fogott szorosra, s fekete gumicsizmában, annak jeléül, hogy éjszakára lehűlt a tenger. Oberon dalának első füttyszavára, amelyre én tanítottam, hogy ez legyen a jelünk, vidáman nézett hátra mégis, mintha semmi se történt volna.

— Hahó! — toldottam meg a fütttyöt egy kiáltással, ez azonban már nemcsak neki szólt. Teta Rozina szőlőlugasában hajnali hatkor ugyancsak együtt volt a társaság, s nekem előbb oda kellett mennem. Don Antonio, ki tudja, hanyadik cigaretta füstfelhőjébe burkolózva, hallgatta šjor Mate meséjét arról a tündöklő korról, amikor ő kadét volt a Novarán, és hadnagyi kinevezését hiúsította meg az 1918 őszen bekövetkezett békekötés. A tengerészgyalogság új fegyvernem volt a monarchiában, ezért hát parádézta is eleget velük. Felvitték őket egy-két napra Budapestre, ahol végigsétáltak a Duna-korzón, szemezgettek a nőkkel, akik szűk szoknyában és széles karimájú kalapban néztek csábosan vissza rá-

juk. A bécsi Práterban szédülésig forgatta őket az óriáskerék, majd nehéz korsókból itták a sört, virslit ettek hozzá csípős tormával, csupán a Sacherba nem volt belépési joguk, mert ott a főtiszték grasszáltak.

— De ez se segített rajtuk! — kiáltott fel mindig elbeszélése végén, újbóli töltés céljából az asztalhoz koppintva üres poharát. — És én mégis kapitány lettem, miután átszöktem Visre, hogy jelentkezzek a partizánoknál.

Játszva lépte át a közbeeső húsz-egynéhány évet, amikor másodszor nősült és a második feleségét is eltemette, s most már régen a nyugdíjából élt. Volt egy keskeny kis háza, három emelettel, de mindössze két szobácskával, mivel a földszint egyszerre volt konyha, lépcsőház és éléskamra, egy megfeketedett óriási olajtörővel s néhány szakadt hálóval a pókhálós falon.

— Ha egyszer megdöglök, onnan tudják majd, hogy nem jelletem meg ennél az asztalnál! — mondogatta, de teta Rozina azonnal letorkolta.

— Á, no, no! Aki ebből az én fügepálinkámból hármat bevág minden reggel, száz évig él! Don Antonio előbb fog az én sírom fölött énekelni, mint a magáén! Hát nincs igazam, tisztelendő atyám?

Don Antonio nem felelt a kényes kérdésre. Éppen csak megnevésítette keskeny ajkát, mivel a hajnali miseborral, a mézédés prošekkal egész napra jó szájízt csinált magának, s csupán a társaság kedvéért ült közöttünk.

— Avanti! Avanti! — kiáltott rám teta Rozina, mikor feltűntem a vadszőlő sűrű indái alatt, s egy pillanatra habozva megálltam visszanezni Kithyre, akinek haját épp szétfújta egy lopva jött kóbor szél. A lány nem nézett fel, talán mert tudta, hogy nem sokára úgylis visszajövök, miután felvittem Juditnak a kecsketetejét, amit teta Rozina töltött fehér pettyes kék kannámba minden reggel, s elvégeztem körülötte a legszükségesebb házi munkát, máris sietek le.

Teta Rozina nem kocsmárosné volt. Csak a saját termését árulta, a fanyar vörös bort és a fügepálinkát, amely a két fájáról csodálatos mód egész esztendőre ellátta vendégeit. S ha don Antonio olykor tréfás célzást tett erre a bőségre, teta Rozina Jézus példáját hozta fel a két hallal és öt kenyérrel, akit ő, mint hívó lélek, tisztes távolból s alázatosan követ. Illegálisnak tekinthető üzeméhez

egy rövid szoknyás, izmos cselédlány is tartozott, aki fenn a házban látta el a gazdasági teendőket, s ide a lugas alá csak estefelé volt szabad kijönnie, hogy don Antonio, aki olyankor nem volt itt, meg ne botránkozzék rajta, ha a munkába induló halászok megtapogatják kicsit szoknyája domborulatát.

— Na, mennyi búzája termett? — recsent rám kurta pipája mögül űjor Mate többször is a nyár folyamán, valahányszor leültem közbük. Ezzel kezdődött közöttünk a kedélyes beszélgetés, úgyhogy még csak tiltakoznom se kellett, hogy habár az év nagy részét búzatermő vidékén élem le, egy szem búzám nincs, s már rég éppoly nyugdíjas vagyok, akárcsak ő.

— Éppen csak a nyugdíja jóval kevesebb — szólt közbe gonoszkodva don Antonio —, mint az ilyen partizán kapitányé, ugyebár?

— Ó, nézzék a vén naplopót! — tiltakozott hevesen űjor Mate. — Még kinézi a számból a kenyeret! Pedig az életemet tettem kockára annak idején!

Don Antonio hosszú lófeje kivörösödött ilyenkor a gyönyörűségtől, hogy sikerült felbőszítenie barátját, s ennek örömeére készségesen fizetett még egy fügét, amit űjor Mate tisztességesen le is hajtott mindjárt. A pálinka fanyar volt és savanyú, egy akóval ihatott volna még, akinek gusztusa lenne rá, akkor se rúgott volna be tőle. De hát a bora se volt jobb teta Rozinának, s valamit mégiscsak innia kellett az embernek, ha már idejött.

Eszkendők óta jártam ide, mióta Robi megvette azt az édes kis házat, amely szintén keskeny volt, háromemeletes és mindössze kétszobás, akárcsak űjor Mateé. De babérbokrok állták körül, s keletre nézett, úgyhogy a hajnali napfény a tenger sugártörésével szinte képlékeny lett, és valósággal befolyt a szobákba.

— Itt majd Juckó is meggyógyul — mondta Robi, a fiam, aki a családjával rég Nyugaton él. Tulajdonképpen a honvágy vetette meg vele ezt a kis házat, amelyben mindössze három napot töltött a feleségével és két lányával. Előbbi hiányolta a medencét, amivel otthoni házuk el volt látva, s aztán arra a hírre, hogy az óceánjárók után cápa is fel-feltünedezik a partok közelében, s tavaly így tűnt el egy macedón cukrász, riadtan pakoltak, hogy, mint később írták, meg se álljanak az Északi-tengerig, ahol végül Helgolandban leövekeltek.

Judit a család kereszthe, ha nem istenkísértés ezt így megállapítanom. Tízennyolc éves korában, egy viharos korszolyaverseny után, amelyen partnerével, Cserfalvi Bandival elsők lettek, várat-

lanul ágynak esett, és nem kelt fel többé. Klinikákon kezelték, a legjobb katonai szanatóriumban, ahova összekötetésem révén sikerült bejuttatnom, de semmi sem használt. Úgy kell azóta is egyik ágyból a másikba, illetve kétkerekű kocsjába cipelni szégyénykét.

Felvittem Kiskéri Tiborhoz, a híres reumatológushoz, akit még diákkoromból ismertem, s aki úgyszólván meg se nézte, minthogy szerinte nem az ő szakjába tartozott.

— Az idegrendszer funkcionális megbetegedése — mondta, s vörhenyes bajuszát tépdesve kinézett az ablakon a királyi várra, amely hótakaró alatt feküdt, csak a gótikus templomtorony behajtott lándzsahegyei álltak ki feketén a hóból. — Talán a meleg, talán a csoda, nem tudom, mit mondjak, kedves öregem.

Vigasztalásul el is mesélt egy „csodát”. Charco professzorrról szólt, s egy gyönyörű fiatal orosz hercegnőről.

— Ilyen szép volt, mint ez a te lányod. És mivel Charco zseniális sarlatán volt, a csodát választotta. Levetkőztette a lányt anyaszült meztelenre, betolta egy terembe, aztán kinyitotta a nagy, kétszárnyas ajtót, amelyen betódultak a diákjai. A lány nagyot sikoltott, felugrott a kocsjából, és kirohant a teremből. Hát ilyesmi is előfordulhat. Egy nagyobb megrázkódtatás, amely majd kiragadja ebből az állapotából. A csodát Axel Munthe is megírta.

Sajnos, Judittal nem fordult elő ilyesmi. Viszont a keserves tizenöt év alatt eltemettem a feleségemet, s most, megint csak Robi fiam anyagi támogatásával, egy asszonyt tarthattam a lányom mellett. A szemüveges, bajszos Bachnét, aki szigorú, mint egy őrmester, és erős, mint valami díjbirkózó. Úgyszólván a tenyerére fektetve viszi Juditot a fürdőszobába. Amikor egyszer elismerésemet kifejezendő felkiáltottam: „Ejha!”, azt mondta: „Ne féljen, magát is kiviszem fél kézzel, és úgy tartom a zuhany alá!”

Azt hiszem, kezdetben abban reménykedett, hogy egy szép napon elbűvöl ezzel az akrobációval, s végül feleségül veszem, mivel ő is özvegy. És jóllehet az ember a gyerekéért sok mindenre hajlandó, ez mégis túl nagy áldozat lett volna. Azóta áll közöttünk ledönthetetlenül az a fal, amely évezredek óta választja el a cselédet az urától. Ezen a viszonyon a világ forradalmi fordulata csak annyit változtatott, hogy Bachné szemérmetlenül gorbáskodik velem.

E miatt a lány miatt, Kithy miatt is mennyit kellett túrnöm tőle!

— Mit akar vele? — rivallt rám, ha egyedül maradtunk, mert Juditot éppen Kithy tolta ki a pálmafák alá, s ez jó alkalom volt Bachnénak, hogy megszégyenítsen. — Nem röstell órák hosszat állni vele a sziklákon? Mert remélem, nekem mégsem akarja bemagyarázni, hogy azért a pár halért sütteti magát a rekkenő hőségben, amit ketten kifognak! És mit érezhet ez a szegény beteg teremtés, ha látnia kell, hogy az apja egy ilyen kis dög után koslat?

Ezt már sírós hangon mondta, mintha a szíve szakadt volna meg a szánalomtól. És nekem, mint apának, kellő büntudattal kellett hallgatnom a kifakadásait. Ha nem is volt igaz, hogy vén koromra belebolondultam Kithybe, ahogy ő hitte. Csak egyszer próbáltam rendreutasítani s kikérni magamnak a durva hangot. S erre egy pillanat alatt megváltozott. Kiakasztotta nyakából a kék műanyag kötényt, amelyet fehér fodor futott körül, és azt mondta halkán:

— Jól van, akkor én most elmegyek. Legyenek boldogok.

Kiment a konyhából, s én mindent megbánva kullogtam utána.

— Emmi! — szólítottam megindultan a keresztnevén. — Ne hagyjon el!

Megfordult, rám nézett, a szeme könnyekkel volt tele, úgyhogy egyenesen megszépült a fájdalomtól. Lehajoltam, kezét csókoltam neki, mire a vállamra borulva kisírta magát. S azóta persze még fölényesebben bánik velem. Én meg magam előtt is szégyellhetem a jelenet kabaréba illő komikumát.

De épp eleget fecsegtem lényegtelen dolgokról, ami kétségtávol az öregség jele. Az embert egyszerűen elragadják a szavak.

Azon a reggelen Kithy eltűnt.

Mielőtt elindultam volna a kanna tejjel, még tréfálkoztak velem. Šjor Mate röhögve helyezte kilátásba, hogy majd megles egyszer, amikor horgainkat a vállamra véve elkísérem a lányt a bokrokkal benőtt keskeny kis úton fel, a hegyre, ahol Kithy lakott.

— Elmegyünk utánuk, mi? — csapott a vállára don Antoniónak. — Leleplezzük őket! Legalább ennyi hasznunk legyen barátunk kalandjából!

— Zsuzsánna és a vének! — jegyezte meg csak úgy bajusza alatt teta Rozina.

Az ember az én koromban ilyenkor idéetlenül mosolyog.

És mikor kiléptem a lugas árnyékából, Kithy nem volt sehol.

Először azt hittem, elbújt valahol, hogy meglepetésszerűen fel-

bukkanjon valahonnan megint. Ahogy a múltkor a Hableány pózában állt meg egy sziklán, s miután fürdőköpenyét kifordította és úgy vetette át magán, mint valami tógát, sikerült a tréfa, nem ismertem meg mindjárt.

— Azt hitte, kővé váltam, amíg a tanár úr a barátaival korhelykedik? — nevetett nagyot, azzal a kitörő, harsogó nevetéssel, amitől kicsit fiús lett a hangja, a szeme viszont könnypárás, ahogy az arcomba hajolt. Egyáltalán, egész lényében volt valami fiús. A széles válla, a kemény kézfogása és az erélyes, kallózó karcsapása, amikor előttem úszott.

Ki tudja, hanyadszor ismételt meg a tündérkirály dalát, de Titánia nem került elő. A föld nyelte el, a tenger, a messzeség? Vagy csak hazaszaladt átöltözni?

Közben mégis feljött a nap, a partot elárasztották a fürdőzők, és valahol messze, ahol az ég kékje összeér a tengerrel, egy hosszú fehér hajót ringattak a hullámok.

— Majd én megyek ki ma Judittal — mondtam Bachnének, mert délelőtt ő szokta kitolni a kocsit. Ezt én rendeztem így. Délután ugyanis szeretek egy kicsit ledőlni. Meg Kithy is délelőtt járt le a tengerre.

— Mi az? Mi történt? — állt meg Bachné a konyha közepén, magasra emelve kezében a főzőkanalat, mint az arkangyal a kardot. S ha valaki azt mondaná, az arkangyaloknak nincsen nemük, hát azt felelném, Bachnének sincs.

— Szóval maga ma nem megy horgászni? — kiáltott fel hitetlenül és ugyanakkor diadalmasan. — Ezek szerint befejezhetem az ebédet, mint más rendes asszony? Hála istennek, hogy ezt is megértem!

Judit nem örült a megváltozott programnak.

— Jobban szeretem, ha horgászással, fürdéssel foglalod le magad. Neked arra szükséged van, apa. De hát holnapig majd csak előkerül Kithy!

Lányom előtt nem akartam eltitkolni, hogy Kithy eltűnt. Egyrészt, mert ő is szerette, másrészt nem volt lelkierőm hazudni, letagadni rossz kedvem okát, mint valami összeomlást. Inkább megjártam magam, mintha még örültem is volna, hogy ma én megyek ki vele, mint három hét előttig, amikor Kithy még nem volt itt. De két szorosan egymáshoz tartozó ember így sem hazudhat egymásnak. Szerencse, hogy a kellemetlen igazságokat az alkalmazkodás művészete teszi észrevétlenné. A további békés együttélés

lehetőségét is megteremtve egyúttal közöttük. Hogy azonban ez részemről az elmúlt három hét alatt, vagyis Kithy feltűnése óta, nem volt mentes súlyos lelkifurdalástól, s olykor szégyenérzettől sem, nem tagadom.

— Nem akarsz felszáladni hozzá? Megnézni, mi van vele? — nézett hátra a tolókcosi támlája fölött Judit, amikor ahhoz a kis kanyarhoz értünk a hegy alatt, ahol egy keskeny út vezetett a parányi, fatornyos, erkélyes villához, amelynek padlásszobájában Kithy lakott. Ezek a még megmaradt, babérbokrok közé bújt régi-módi villák az első világháború előtti légkört árasztották, amikor a szállodák teraszán cigánybanda muzsikált, s én ötéves koromban, anyám kezét fogva jártam itt a fák alatt, a háború utolsó évében, 1918-ban, matrózsapkám szalagján a hivalkodó, aranybetűs felirattal: Tengerre, magyar! A „hősi halott” tisztok özvegyei kaptak ide kéthetes beutalást.

— Megnézhetem — mondtam pléhpofával, és felrohantam a kifulladásig meredek úton, holott füttyülhettem is volna.

Egyszer már felkísértem Kithyt. Volt egy nagy doboz különféle horga, azokból jöttünk fel válogatni. De amikor felértünk a nyirkorgó csigalépcsőn, megtorpantam. Kithy a nyitott ajtóból hátra-nézett:

— Hát nem jön be? Nem is látta a szobámat . . .

Százszor próbáltam azóta kiszűrni a mosolyából ártatlanság és örök asszonyi felkínálkozás pillanatnyi együtthatóit, de hasztalan.

— Majd itt megvárom — mondtam tettetett közönnyel a csöppnyi antréban, lépcső és ajtó között, s a keskeny ablakon lenéztem a tengerre.

— Hát miért jött volna vissza? — csodálkozott házigazdája, a borotvált fejű Mario, egyik kezében egy réz serpenyővel, másikban kék mosogatószivaccsal. — Ha egyszer lemegy a donna, estig nem látom. Hogy estétől reggelig se, minek mondanám.

És röhögött.

Agglegény volt, s időnként szabadságos matrózok között lehetett látni valamelyik kocsmában. Elnyújtott női hangon énekelte a Mama Juanita divatos dalát.

— Nincs fenn? — kiáltotta már messziről Judit. — No, nem baj, majd magától jelentkezik. Délután ott lesz. Majd meglátod, apa. Mire kialszod magad, mi is kipsziaszozzuk magunkat, s akkor lemehetnek.

Most, hogy minderre visszagondolok, elrémülök, milyen biztosra

vettem, hogy örökre eltűnt. És nemcsak én, minden látszat ellenére Judit is. Utóvégre máskor is előfordult, hogy késett vagy rosszul érezte magát, s azt mondta, azért nem jött, mert nem tett volna jót neki beállni a tengerbe s órák hosszat lesni a horgokat.

Aztán egyszer csak megjelent, pajkosan belém karolt, s hintázó léptekkel, időnként harsogón nevetve lépkedett mellettem.

De az ember megérzi, ha a végére ér valaminek.

— Derék lány volt, igazán kivételes egyéniség — mondta Judit, ahogy halottról beszél az ember, vagy olyasvalakiről, aki örökre elveszett az életünkéből, de hát ez ugyanaz. — Oly okos és becsületes volt!

Ennek a szónak: „becsület”, Kithy esetében szélesebb, emberibb, majdnem azt mondanám, kollektív értelme volt. Világnézeti tartalmat kapott, politikai magatartás meghatározója lett. Ez megismerkedésünk első órájában kiderült.

— Bon giorno, camerado! — kiáltotta šjor Mate a sziklák felé, pedig reggel már megittuk a mindennapi pálinkát, s meghallgatuk don Antonio példabeszédeit az élet mulandóságáról, fölösleges volt a harsány köszöntés. A figyelem azonban ezúttal Kithynek szólt, amit felém egy kujon kacsintással egészített ki, hogy micsoda helyre kis pipit szedtem fel magamnak. — Megy a hal?

— Itt ez a szó: camerado, csak barátot jelent? — kérdezte Kithy.

— Annál valamivel többet. Az ilyen veterán harcosok, mint mi, ugyancsak így szólítják egymást.

— Ellenállók voltak?

— Én csak annyi. A barátom viszont fegyveresen küzdött. Végül már egy ágyúnaszád parancsnoka lett. Engem lebuktattak, ő harcos maradt.

— Lebuktatás? Hát mit csinált?

— Az volt a vád ellenem, hogy lázítom az ifjúságot. A diákjaimat. Mert tanár voltam. S a felsőbb osztályokból fiúk és lányok csatlakoztak az ellenállókhoz. Ezt részben nekem tulajdonították.

Kithy elfordult a horgaitól, fehér saruba bújtatott lábával átlépett hozzám a sziklákon. A szeme könnyes volt, s azt mondta:

— Tanár úr, engedje meg, hogy megcsókoljam!

— Ó, hát nagyon kedves! — dadogtam együgyűen, és odatarottam ráncos képemet, mire ő erősen magához vont, és hosszan megcsókolta.

Ez volt az egyetlen csókunk. Többes számban beszélék, pedig

nem csókoltam vissza. Sután és hülyén néztem rá, talán mint hasonlító helyzetben minden öregember. Ő segített ki a zavaromból azzal, hogy visszament, újra bedobta horgát, miközben piros tunikája alól kilibbent fehér alsójának szegélye.

— Mit nem adnék, ha apámtól hallhattam volna ezt!

Félszégem tartott vissza, hogy apja után érdeklődjek. Semmit se tudtam róla néhány perc előtt, s most mintha mégis mindent megsejtetett volna. Hogy lány-e vagy asszony, nem érdekelt. Életének egyéb részletei még kevésbé. Azt se kérdeztem, Bajorországban él-e vagy a stájer Alpokban. Itt állt mellettem fehér saruban és borvörös tunikában, tér és idő kategóriáiból kilépve, és sűrű, erős hajába néha belekapott a szél.

— Azt mondtam neki — folytatta magától, miközben fel sem emelte tekintetét a vízről, s megértettem, hogy apjáról beszél —, szöktél volna meg! Elfogtak és bezártak volna, mondta ő. És aztán? Inkább tömeggyilkos lettél? Háború volt, felelte ő. Győzni akartunk. Minden eszközzel és minden áron? Minden eszközzel és minden áron, ismételte ő. Aki győz, annak van igaza. Kitéplek a szívemből, mondtam, megtagadlak. Gyerekek sírását hallom álomban a krakkói lágerből, ahonnan fényképet küldtél. Hárman álltak az őrtorony alatt, a szögesdrótból font kerítésnél, s hunyorítva néztek bele a napba. Én még a világon se voltam, de ez a fénykép ott van a családi albumban, s ha tovább lapozunk, megjelenek én szőkén és háromévesen, mackóval a kezemben. Nem vagy apám, elmegyek hazulról, mondtam, és elmentem.

A monológnak nem volt vége. Megtudtam, hogy a ludwigsgnadei pályaudvaron lapátolta a szenet egy egész télen át, s valami fáskamrában kapott lakást egy öregasszonynál, aki koldulásból tartotta fenn magát. Anyja megtalálta, sírva könyörgött, jöjjön haza. Nem, mondtá, soha. Veled boldogan megyek el bárhova és dolgozom érted, amíg élek, de haza nem.

Missziós nővéreket toboroztak afroázsiai országokba. Azt hitte, ilyen önfeláldozással megnyugtathatja a lelkiismeretét.

— A magáét? — tört fel belőlem önkéntelenül a kérdés.

— Igen. Apáink bűneiért is felelősek vagyunk. Akárcsak a gyerekeink jövőjéért. Nem üdvözülni akartam a „Jézus szentséges szíve” rendjében, mint a kis buta falusi lányok, akik bűnös lelküket azzal szeretnék megnyugtanni, hogy szigorú böjtöt fogadnak havi tisztulásuk idején, s aztán elvesznek a dzsungelben. Én nem nőieségem miatt akartam vezekelni, bennem az emberi érzés lázadt fel.

Ezért mentem el tőlük búcsúszó nélkül advent hetében egy téli reggelen, miután harmadszor mondtuk el kórusban az Üdvözlégyet. A templom üres volt még, a hajnali mise később kezdődött. Halvány gyertyalángok pislákoltak, senki se vette észre, amikor a vaksötét folyosón kiléptem a sorból. S mikor a sekrestyés kaput nyitott az istenfélő öregasszonyoknak, kirohantam a havas utcára.

— Senki sem vette észre? — kiáltottam fel megrendülten és bambán.

— Aztán egy fiú lépett az életembe, hogy regényesen fejezzem ki magam — folytatta, szóra sem érdemesítve hülye közbeszólásomat. — Együtt dolgoztunk egy gyárban, együtt mentünk haza mindennap, s egyszer azt mondta, lakjunk ezentúl együtt. Rendes fiú volt, azt hiszem, szeretett is, csak mintha kicsit buta lett volna, nem értette meg, miért kellett apámat megtagadnom. Nézd, Alex, mondtam végül neki, aki kék szemű volt és szőke, s ha vasárnap délután kirándultunk a hegyekbe, vállára hajtotta a fejét, és okarínán játszott. Nézd, mondtam, épp elég ideje vagyunk együtt ahhoz, hogy megismerjük egymást. Őszinte leszek. Engem a testi szerelem nem elégít ki...

— A megértés mindennél fontosabb — szóltam közbe zavartan és sípoló hangon én, mert a torkom kiszáradt, mintha lázam lett volna.

— S akkor megtaláltam a barátaimat, fiúkat és lányokat, akik úgy éreznek és úgy gondolkoznak, mint én. Akik felismerték az igazságot, hogy ezt a világot és az elkövetkezőt csak harccal lehet megváltani...

Elhallgatott. A nap magasra ragyogott, a Monte Maggiore csúcsán megkékült az erdő, a strandok felől énekszó hallatszott és vad viháncolás homogén zaja. Don Antonio tornyának zöld, réz-rozsdás kupolájában megszólalt a déli harang. Kithy mély, bársonyos hangon felnevetett:

— Nézze, milyen kegyes volt hozzám a halak istene! Hagyta, hogy kifogjam ezeket a szegény halacskákat!

Néhány ösztövére hering ficánkolt zsinórra fűzve a kezében, lapos hasukon ezüst fényben csillogott a pikkely.

— Mit csináljak velük? Semmi kedvem megosztózni miattuk Marióval a parányi konyháján. Tanár úrnak talán van valakije, aki megsütné.

Így került rá a sor, hogy röviden elmondjam életem történetét, sőt hazavigyem, bemutassam Juditnak, aki azonnal beleszeretett.

S Bachnének, aki nem bírta ki, hogy ki ne öltse rá a fullánkját:
— Hát én a maga helyében délcegebb gavallért kerestem volna, kedvesem.

Most még tíz óra sem volt, amikor Judittal leértünk a nyugati part sétányára, ahol kiszélesedik az öböl, s ahol legkevesebb a fürdőző, mert a hegy ilyenkor elállja a napsugarak útját. Éppen csak hajnalban süt kicsit oda, amikor megjelenik terepszínű vitorláival az iskolahajó, s a tengerészek hosszú sora áll fel fürdőnadrágban a fedélzet szélén, úgyhogy kicsit oldalra is dől a hajó, s vezényszóra ugornak fejest a tengerbe. A következő percben libasorban kúsznak fel a kötélhágcsón.

Most néptelen volt a sétány, csak a kikindai fodrász állt fenn a járdán, hatalmas cégtáblái között, melyekre jobbról is meg balról is egy-egy mélyen dekoltált kebelkirálynőt festetett.

— Kezeit csókolom, nagyságos asszony! — kiáltotta az úttesten át, gyanútlan udvariassággal sorozva szegény Juditot az asszonyok közé, ami ellen nem volt szívem tiltakozni. — Mikor lesz szerencsénk?

Hozzája jártunk átlag minden két hétben, hogy rendbe hozza Judit haját. Nemcsak azért, mert egy kis otthoni hangulatot árasztott maga körül, ami után itt olykor valósággal megéhezik az ember. Judit a humoráért is szerette. Alacsony, elhízott ötven év körüli ember volt, s egyszer, amikor megkérdeztem, miért nem nőül meg, savanyú arccal azt felelte:

— Tessék rám nézni, tanár úr! Hát kellek én valakinek ilyen pocakkal?

De megint ellocsogtam a lényegtől.

Amint ugyanis tovább akartunk menni, űjor Mate kiáltott utánunk:

— Camerado! Úgy sietnek, hogy az ilyen rokkant vénember utol sem éri magukat. Elrohant ma reggel, hogy ki se beszélgethettük magunkat rendesen.

— Akkor talán vigyél engem haza, apa! — mondta Judit, mint aki megsejtett valamit űjor Mate igyekezetéből. Így hát megfordítottam a kocsit. A kapitány megint a fiatalságával hozakodott elő, amikor ő nem ilyen vén, nyúzott fóka volt, mint most. Aztán hősködéssel folytatta, isten tudja, hanyadszor dicsekedve el vele, hogy tizenkét kemény dalmát tengerésszel egy ellenséges hadihajót ejtett fogságba egy ősi éjszakán, kétszáz főnyi legénységével a kajütökben, akik az igazak álmát aludták.

— Ide hallgasson — mondta, amikor egyedül maradtunk, s szinte riadtan hajolt a fülemhez. — Egy órával azután, hogy maga ma reggel elment, betoppant Guido. Tudja, az a fekete göndör hajú fiú, aki az idegenek után szaglászik. Odalépett az asztalunkhoz: Megengedik, uraim? Don Antonio nyomban cihelődni kezdett, hogy őt várják a hívei, pedig fenét várják, senki sem várja ilyenkor, és meglépett. Mondom a fiúnak, iszol valamit? Nem, nem, ő szolgálatban van, csupán néhány bizalmas kérdést szeretne feltenni nekem. Na, mondtam, te tudod a dolgokat, de közben törttem a fejem, mit akarhat velem. Nekem nincs titkom. Én ezért a viláért harcoltam, és ha kell, most is hajlandó vagyok megdöglönni érte. Halljuk hát a kérdést.

— Azt mondja, mióta ismerem magát? Mit tudom én, évek óta. Tavasszal jön, reggelente beül közénk, ősszel meg hazamegy, északkeletre, ahol a búza terem. Különben, mondom, a háború alatt csücsült is egy ideig, egyszóval a mi emberünk. Mosolygott és bólogatott, annak jeléül, hogy ezzel nem mondtam semmi újat neki. Mert ezek mindent tudnak. Még azt is, hogy az ember kivel aludt tegnapelőtt.

— Nem vettem, azt mondja, semmi változást észre magán az utóbbi időben? Várjunk csak egy kicsit, mondtam, mit kellett volna észrevennem? Azt mondja erre, űjor Mate, itt én kérdezek, jó? Arról a piros ruhás lányról nem beszélt? Már mint maga. Na hallod, csaptam az asztalra, mit gondolsz, kivel van dolgod? Az ember a gáláns ügyeit diszkréten kezeli, hát nem?

— Nem volt vele gáláns ügyem — igazítottam ki halkán.

— Pardon, csak mondom. És ha nem volt, az a maga baja, camerado, ne is haragudjon. Mivel a kicsike igazán megér minden figyelmet. Más tekintetben, mondom, tűzbe teszem magáért a kezemet.

— Köszönöm — szóltam közbe, és meg kellett kapaszkodnom a falban, hogy el ne vágódjak, annyira elfogott valami oktalan gyöngesség.

— Mi az, csak nem veszi a szívére ezt a marhaságot? — recscent rám űjor Mate, pedig ő is ideges volt. Kétszer is gyufát gyújtott, pedig a pipájából göndör felhőkben gomolygott a füst. — Gyerünk teta Rozinához. Egy pohár fügepálínkától majd magához tér. Nekem már rég ez az orvosságom, mint észrevehette.

A kocsmában egy lélek se volt. Teta Rozínára is várni kellett,

amíg az olívaolajban sercegve sülő heringek szagával be nem hínázta széles fenekét.

— Mi az, megváltozott a műsor? Ilyenkor maguk nem a hozám hasonló vénasszonyokkal szórakoznak, igaz? Vagy a gyöngyhalászok miatt jöttek maguk is?

— Ne jártassa fölöslegesen a száját! — szólt rá durván Őjor Mate, pedig büszke volt rá, hogy ő milyen finom ember, ő valamikor fehér kesztyűben táncolta a francia négyest a horvát bán estélyén Zágrábban. — Miféle gyöngyhalászokról beszél? Inkább hozzon két fűgét!

— A lány meséli, Mara — tette elének teta Rozina a két poharat —, hogy reggel gyöngyhalászok jártak itt. Hidroplánnal jöttek...

— Hívja be azt a lányt! — adta ki a parancsot a kiszolgált korvettkapitány.

— Jaj, az nagyon szép volt! — lelkesedett a lány, s a talpával végigszánkázott erős lábszárán. — Ahogy a felhőkől leereszkedett vakító fényesen, úgyhogy le kellett hunynom a szememet. Mire felnéztem, már a hullámokat szelte tarajosra, s egyből megállt ott a Hableányhoz közel, a másik lánynál, aki a horgászbotjait lógatta a sziklák között a tengerbe...

— A piros ruhás lánynál? — kérdezte izgatottan Őjor Mate.

— Nem volt piros ruhában. Sárga fürdőköpenyben volt, de az csak egy pillanatig látszott, mert akkor ő is eltűnt a fényben. Halért küldött teta Rozina le a bárkához, meg kellett kerülnöm az öblöt, ahol még nem volt senki. A hegyet sötét felhők fogták körül, a tenger zavaros volt az éjszakai vihartól... És akkor egyszerre mindent elárasztott a fény! A hajó fénye!

— Az előbb azt mondtad, hidroplán volt! — figyelmeztette teta Rozina.

— Nem tudom... Mintha mégis a tengerből bukkant volna fel... Mint amikor a cápa jelenik meg váratlanul, s hogy ott van, csak a farkával felvert toronymagas víz csillámlása jelzi...

— És azt mondd, gyöngyhalászok voltak — emlékeztette teta Rozina.

— Hát mi mások lettek volna! Már abból is gondolni lehet, hogy talán gyöngyházból volt a csónakjuk fala... Arról verődött vissza szikrázva a napfény...

— Legyünk pontosak, kis szívem — húzódott közelebb Mará-

hoz Őjor Mate, s a kezét gyengéden helyezte el a lány vastag derekán. — Azt mondtad, felhős volt az ég és sötét a tenger...

— De éppen akkor mintha a nap is ragyogni kezdett volna...

— Igen — vetettem közbe, egyrészt a kínos idillnek, másrészt a vitának véget vetve. — Én nem voltam fizika szakos, de annyit tudok, hogy a fény egy másik fénnel találkozáva kihunyhat, viszont ebben az esetben a tenger tükre és a felkelő nap interferenciája valószínűleg csodálatos fényben egyesült...

— Na jó, de mi lett a lánnyal? — kérdezte Őjor Mate fölöslegesen.

— Elvitték — felelte Mara egyszerűen és magától értetődőn. — Úgy látszott, érte jöttek, s az a fény is biztosan azért volt, hogy minél könnyebben eltűnhessenek vele. Mire megint odanéztam, nem voltak sehol!

— Erről nem beszélt a nyavalyás! — csapott az asztalra Őjor Mate.

— Kicsoda? — kaptam fel a fejemet, míg a lány csípőjét ringatva elsétált az asztalunktól. — Guidóra gondolt?

— Hát ki másra? Hiszen mindjárt utána itt termett őkelme. Most vagy ők vitték el valamilyen okból, vagy itt is megjelentek a gengszterek, hogy rettegetésben tartsák a népet.

Mit mondhattam volna erre? A fényözön, amiről a cselédlány beszélt, számomra félreérthetetlenül jelképes volt. Eszembe jutott, amit Kithy a barátairól mondott. Azok jöttek volna érte? Hogy megmentsék? De kitől? Vagy harcba vigyék? Ki ellen? A fény azonban nagyon illett hozzá.

Őjor Mate szakította félbe tünődésemet.

— Igazán sajnálom magát, öregem! De egyben irigylem is. Volt néhány szép napja vele, s így nem lesz, amit az orrára húzhatnak a másvilágon.

Igaza volt. Életem legszebb napjai voltak, bár a vén betyár másra gondolt. Nem is bírtam ki, hogy ne tiltakozzam mindenféle vaskos inszINUÁCIÓ ellen. De az öreg fölényesen leintett:

— Nem érdeklődtem a részletek után. Mindenesetre mélyen meghajtom magam. Na, most pedig menjen szépen haza. Én még itt maradok egy kicsit.

— Mit tudtál meg róla? — fogadott sápadtan odahaza Judit, mint aki biztos volt benne, hogy Őjor Mate Kithyről hozott hírt.

— Él?

Elmondtam, amit tudtam, a fényözönt, amely a tudatomban

most már apokaliptikus arányokat öltött. Nemcsak a tengert ragyogta be, a föléje hajló hegyet is, ahogy visszanéztem. Messzi tájakat és korokat öntött el a fény, s míg Judit csendesesen sírdogált, bennem egy távoli hang szólalt meg, valahonnan az idők mélyéről, váratlanul, de tisztán: És mikor nem találták az ő testét, haza jöttek, mondván, hogy angyalok jelenését is látták, kik azt mondják, hogy ő él.

Ettől megnyugodtam, mintha magam is benne álltam volna abban a fényben, miközben földöntúli békesség áradt körülöttem.

Bachné elég diszkrétén és tapintatosan diadalmaskodott. Rizsfelfújttal lepett meg, amely bőven úszott a citromos, sárga borsodóban, mert tudja, hogy úgy szeretem.

Másnap délután Mario toppant be fényesre borotvált fejével, s alázatosan vigyorogva, hogy eunuch-hangján elpanaszolja: a donna fizetés nélkül hagyta ott a lakást, miután egy ismeretlen férfival elvitette a holmiját. Szó nélkül fizettem ki, amit kért.

Még három napig lézengtem. Reggelenként ugyan benéztem teta Rozinához, már a kecsketej miatt is, de šjor Mate egyedül gúnynyasztott a lugas alatt, amely most már elviselhetetlenül árasztotta a hangosan zúgó kőrishogarak bűzét.

— Don Antonio beteget jelentett — közölte velem kedvetlenül. — Attól tartok, fél, hogy kompromittáljuk. Megvárja, amíg kicsit lecsillapodnak a kedélyek a kis nő eltűnése miatt abban a gyanús égi fényben, aztán majd ártatlan képpel megint előmerészkedik. No, de hát őt is meg kell érteni.

A nyár végi esők minduntalan eleredtek, a hegy haragosan zöld lett, a tenger tajtékos és agyagszínű, s a Hableánynak most már szoknyája minden redőjében vastagon rákódott le az algák tömege. Nem volt többé a sziklákon mit keresnem. Három nap múlva hazautaztunk.

VERSEK

BRASNYÓ ISTVÁN

EGY ÉVSZAK

Füst szivárog a hóból.
Alágyújtottak a vetéseknek.
Olyan az egész, akár egy nyári álom,
a tüll csapdosása a huzatban.
Valaki vetkőzni kezdett,
de a napvilág megállítja mozdulatait:
rúlontúl világos,
túl kevés benne a sötét,
szélesen húzó fehér szárny a hold előtt —
az estét hozza,
két lába egymáshoz fagyva, mint a szobroké.

AMI ZIVATAR

A szélvész megzabolázza az ugrani készülő lovat
Nem ír lepkét, nem aggat csillagokat,
a tengert másolja: csak szürke habot.
Látni mindazt, amit
a mindenség magából lemeztelenít —
két derengő mellbimbóját
az égboltot felgyújtó pólusoknak.

MINDENT, AMIT IDE REJTESZ

Fehér sikátor csak, mint alsóneműd villanása; mily nevetséges, hol téved el az eszme. Sietve rántod széjjel a függönyöket: túl hangos a térben a kocogtatás. S nem tudni, testeddel fogod-e fel mindazt, amit az éjszaka sötétje hordoz, de átment számodra a napvilág, máris hihetetlen dimenziókba. Túlságosan egyszerű volna ez a névleges igazság, banya csoszogása, aki rajtakap, és figyel a öntudatlan hímet, elvakítva meztelen bőre derengésétől. Ám nincs éberebb pillanata a percnek annál, ami magad vagy: már-már leégett ujjakkal tapintod a nem is jelenlevőt — mintha ágyú torkában élnél, és a kíméletlen rajtaütés halálokat okozza.

MILYEN VILLÁMOKAT SZAJKÓZ A FÉLHOMÁLY

Megdermesztve attól, amit idegen szemeimmel látok... ahogy a hatalmas boltozat kitarja legyezőjét, mint aki az égre pillant.

De más a szoknyasuhogás s a lámpák feltáruuló homályossága, amiről tudni sem akarsz — tested szemtől szembe tükrök felé hajlik el, amelyeket egyetlen suhintással learat a fény.

Nem így volt ez a nappal.

Nem ezeket a villámokat szajkózza ez a félhomály.

A sötét udvarra nyíló ablakot becsukják, bár a magam kezét látom feltűnni, mint bolygó lángot.

Egyedül maradok a suszter műhelye előtt, mintha patkolásra várnék, hogy az éjszaka nyomtalan vasát üsse sarkamra az iménti villózásból szakadt kalapács.

A VILÁGOSSÁG AJKADON

Hiába érzem a rézsín világosságot ajkadon,
sötétben heverő,
amikor jön e suhógó karácsonyi meztelenség —
két lábad mutatja pásztorok útjait,
és fehérteni kezd a szappanhab bozontodon.
Most, amikor majd továbblépsz,
úgy érzed, megfagy feletted a nádtető,
reng, és hideg pora betakart almáidra szüremlik.

Hát tudd, sajnállak,
nyári ég csillagát,
mert hol van már Vadászung is,
aki kutya képében leelkedik az udvaron,
vagy Ixion kereke,
s hányszor fordult az ég már azóta,
szürke emléiből csorgatva a téli esőt.

HADD NÉZZELEM

— Hadd nézzelem — mondom —, hadd
nézzelem, hátha sikerül kifejtenem
lényed feledésedből.
De nem ismerlek, ahogyan te sem
ismersz fel engem, mivel csak
emlékek vagyunk, amelyeket félig letörölt
a fény vagy a hiábavalóság,
napon feledett fényképed mosolyog
porfúttá, elvadult szobákban,
ahol talán már gyom nő, csörgetve
utánunk a júdáspénz érmeit.

FÜLÖP GÁBOR VERSEI

FOGAS

attól fogas egy fogas
hogy kabátok lógnak rajta
de egy öntudatos fogas
nem tart el lógósokat
inkább vándorol
falról falra
és keresi
fogasélete fogasértelmét

VANAZÚGY

olyan esetlen vagy így
szárnyszegetten
és otthontalanul
összenézünk és beveszünk
magunk közé
téged — az otthontalant
kicsi a pocsolóánk
de sáros és meleg
meghemperedsz benne
aztán
erőre kapva ismét
megdicsőülten távozol
vadászatújj
négyoszobás káderlakásodba

A LÁMPAOSZLOP-TÁMOGATÓ

a lámpaoszlop-támogató
 naphosszat részegen
 támogatta a lámpaoszlopokat
 (oszlopos támogatója volt
 a lámpaoszlopegyletnek)
 éjszakánként a komolyabb
 kandelábereket is megtartotta
 aztán
 felkötötték egy lámpaoszlopra
 és röpke ingajáratával
 egész életműve
 haszontalanná vált

A BÚSULÓ JUHÁSZ

— népmese —

először eltűnt egy birka
 aztán az egész nyáj
 a juhász
 ugyancsak búslakodott emiatt
 aztán eltűnt
 a juhász is
 őt nem siratta senki

JÁTSZÓTÉR A BUSZVÉGÁLLOMÁS MELLETT

kedvenc játszóterem
 kedvenc buszvégállomásom mellett van
 olykor — amint beáll a busz —
 egyenesen a játszótérről megyek
 kedvenc munkahelyemre
 máskor
 kedvenc munkahelyemről jövet
 amint leszálok a buszról
 kedvenc játszóteremre vágatok

a feleségem sűrűn
úgy kiabál le a negyedik emeletről:
gábor gyere már
kihűl az ebéd!

AZ UTOLSÓ VACSORA — PEANUT BUTTER

úgy érzem
elérkezett utolsó vacsorám ideje
kikirikivajat kérek
jó vastag pohárban
hogy
minél tovább ihassatok belőle
egészségemre

BETELJE-SÜLETLEN VERS

melyet száradó pelenkák között írnak
mely hangos a csecsemősírástól
mely halk a megfeszülő lábujjhegyektől
mely a baba-látogatók virágcsokraitól
bűzlik
mely az új élet ürügyén
felhajtott szilvóriumtól illatozik
mely a most deflorált papirosról
egyenesen a játszótérre néz
mely beszívja a
kitiltott cigarettafüstöt
mely bebagyalva a gyerekkocsiba
kerül és maga is bömböl
mely meghúzza magát
a konyhaajtó és a spájzajtó között
az erkélyen
melyet most már óvni kell
minden szellőtől
s mely arról szólt volna
hogy a kannibál-gyerekek nyalókája
az az embercsont

EGY MEGRÖGZÖTT DOHÁNYOS HÉTKÖZNAPJAI

reggel a buszra várva
rágyújtok
amint a munkahelyemre érek
elszívom a következő cigarettát
aztán kávét hoznak
cigarettával és tűzzel
kínálnak ismét
később elszopogatok
megint hármat
egymás után
jól tartom magam
egy ideig majd
hazamegyek
megebédelek
rágyújtok ismét
ekkor hozzák a
kávét
elszívok egyet megint
átnézem a napilapokat
(néha rájuk is gyújtok)
esetleg sétálok egyet
vagy dolgozom olykor
és dohányzom cudarul
este segíték megfürdetni
a babát
(ha otthon vagyok)
letesszük az idősebb gyereket is
aztán végre
pöfékelhetek ismét
immár az erkélyen
néhány cigaretta után
kiszól a feleségem
hogy abbahagyhatnám már
ekkor azt mondom
HRRRRRR
KH-KH-KH-KH

reggel a buszra várva
rágyújtok

TORTA ÉS HŰTŐSZEKRENY

amikor a tortát
éjnek idején
kiveszem a hűtőszekrényből
mindig lelkiismeret-furdalásom van

TALPATLAN CIPŐMBEN

talpatlan cipőmben
melyet lyukas cipőmmel ellentétben
papucsként használok
ma váratlanul
beleléptem egy pocsolyába
a felső szomszéd
ismét viháncolt
a fürdőkádban

PATKÁNY-MÍTOSZ

viccesen indult a dolog
áginak támadt
az a kényszerképzete
hogy az éjjelre nyitva hagyott
erkélyajtón
bejöhetnek a patkányok
eleinte jót nevettem a dolgon
aztán rájöttem —
tulajdonképpen
hiába csuknánk be
azt az erkélyajtót

EGY VARÁZSLATOS KORA REGGEL

JUHÁSZ ERZSÉBET

Épp csak szürkül még odakint. Rossz idő lesz. A ritkára engedett redőnyöket meg-megcsörgeti a goromba szél. Érdekes homokfelhő gomolyodik, szürke a szürkében. Kurtán, indulatosan felnyávogó macskák hancúroznak, akárha egy bolond festő oroszlánjai trappolnának át az üres játszótéren.

Istenem, mióta nem néztél már rá ennek a gyereknek az arcára! Érintetlenül szép ez az arc az álom bővületében. Szállna, röpülne magasra — ha láthatnád a varázslatot te, az álomtalan, a csak elkábított, torzó éber, aki, ha motyogsz is, már csak magadnak.

Van, aki fennhangon is megszólítja önmagát. Mesébe kezd, papírlap, ha felkapja a szél. Van, aki úgy mesél, hogy közben még oda-vissza, cukkolja és hátráltatja magát, no, mondom én, most aztán felkötheted a gatyád, öcsém vagy Pista vagy Irén. Közben pedig, természetesen, mindaz, amiért az öcsém (ő, mint a saját öccse!) vagy Pista vagy Irén felköthette volna a gatyáját, már rég-rég lebonyolódott. Talán mindegy is. Gyanítom már, hogy nemcsak az események elmondása ilyen gyermekdeden hamis, hanem maga az eredeti is, ami történik. Hisz az is tőlem függ! Én évek óta nem merem egyedül ébren tölteni az éjszakát.

Zsizell. Milyen jó, hogy valamikor, egyetemista korunkban így nevezett el Ernő. De hogy ez most mire is jó, reggel fél hatkor, miközben hidegvizes borogatással az arcán fekszik az ember az ágyában, ujjnyi vastagra dagadt szemhéjakkal, szünni nem akaró fejfájással... Mindegy. Mégiscsak jó, hogy Zsizellnek hívnak, hogy mindenki így szólít, s te minden szégyenérzet nélkül így mutatkozhatasz be, minthogy még annak idején, egyetemista koro-
tokban sikerült elhíted Ernővel az azonos című balett megte-
kintése után, hazafelé menet, hogy az ám! mindig is tudtam én,

hogy te semmiképp sem viselhetsz olyan kisszerű, földszintes nevet, hogy Gizi. Téged eredendően Zsizellnek hívnak. Hogy erre csak most jöttem rá! Fölfedeztelek, Zsizell! Holott kapásból ugyan, de nem szándékolatlanul te mondtad előzőleg, még az előadás előtt, hogy milyen szerencsések a francia Gizellák, mert ők legalább Zsizellek.

A hidegvizes borogatás alatt most hallom apa szólóingatásait: Gizi! Gizike! Gizikém? Gizus? Giza!!! Meg kell hagyni, ez a Giza!!! az egyetlen hiteles változat. Gizike akárcsak Erzsike, hajdani osztálytársnőd, egy óvodásnak öltöztetett serdülő lány, hatalmas, repülésre kész masnikkal. Gizus: a sarki Klúcsikék huszonkilenc éves „szépreményű” eladó leánya: a Macus. Oly szép lány, természetes göndör a haja, mondogatta áhítatos tisztelettel anyja, akinek oly dacosan szögegyenes haja volt, hogy a „frizernek” félig-meddig meg kellett égetnie, begömbüljön kicsit. Te pedig rögtön magad előtt láttad ilyenkor Klúcsik Macust, fehér zokniban, lapos sarkú fekete fűzős cipőjében (ennél reménytelenebbet!), „természetes göndör” hajával, pergamenszínű szemével, szájával, arcbőrével, férfifazonos sötétszürke kosztümjében, fehér blúzban, egy régi kiadású Eugenie Grandet-kötettel a kezében, miközben a nála tíz évvel fiatalabb lányok túsarkú cipőben, hátul csíkos nylonharisnyában, rúzsosan, körömlakkosan és bársonyruhásan röpültek esténként táncolni az „Avalába”.

Tegnap, amikor véletlenül összefutottunk Ernővel a régi Egyetem utcájában. Már lépünk is be néhai „Tükrös Kávéházunkba”. Kirakatnyi ablaküvegei vannak ma is, innen a neve, s noha azóta átalakították, nekünk ma is ugyanaz a hely maradt, ahol az isteni semmittevés leggyönyörűbb óráit tékoztunk el boldog pazarlással valamikor, egyetemista korunkban. Leültünk, kávé és schweppes-et rendeltünk (ahogy felnőttekhez illik a délelőtti órákban!), s beszélgetni kezdünk arról, hogy ki mit csinál mostanában. Mint várhattam is, Ernő ma is ír. Ír minden tőle telhető: verset, regényt, tanulmányt, de persze fordít is, és lapot szerkeszt, s tesz még ezer más hasznos dolgot, tudod, úgy alkalomadtán. Lehangelődve hallgatom, ahogy mindezt bőségesen részletezi, s látom már, nekem nem kell majd elmondanom, hogy mi mindennel „foglalkozom”. Úgyis tudja, hogy már rég abba hagytam az írást. Ernő van annyira jó ízlésű, hogy nem fogja megkérdezni vállveregető kedélyesség mögé bújtatott sajnálkozással: s te, mi mindent rejtegetsz titkos asztalfiókodbán, mondd? És bennem is van annyi

jó ízlés, hogy elhallgatom, és már évek óta csak beolvasom mások írásait a rádióban. Olvasó hang vagyok, felhangzó, elhangzó hangbuborék. Ha anya meg apa élne még, ők igen. Naphosszat hallgatnék a rádiót, anya izgalomtól kipirult arccal szaladna, apa épp a kertben motozna a gyümölcsfák között, apa! a gyerek, siess, a gyerek... A felolvasás végére be is ér, aggodalmasan rendezgeti magán szakadozott, piszkos nadrágját, mintha épp egy külföldi vendég futott volna be váratlanul, de a hangodat még elkapja. Felismeri a hangodat! Megilletődötten mosolyognának össze anyával, hm, hm, a gyerek. Két sírós öreg kisgyerek. Van hangod, tudsz beszélni. Megtanultál olvasni. Olvass hangosan. Olvass anyádnak, apádnak, olvass a gyerekeknek, alvóknak és ébredőknek, üres szobákban felcsavarva felejtett rádió, szögeknek, kulcsoknak, kilincseknek, áttetsző, csillámló ablaküvegeknek... S ahogy figyelmed visszakanyarodik Ernőre, egyszeriben megdönthetetlen bizonyossággal, érzed, mindezt az írásairól legalább ötödször meséli már reggel óta szó szerint szakasztott ugyanígy. Látni véled arca mélyén az ismétlés magabiztosságát s gyöngéd, megbocsátó unalmát, noha a felszíne boldog önfeledtségtől ragyog, mert közben mind jobban nekibuzdulva-belefeledkezve nézegeti magát fejed fölött a „Tükrös Kávéház” kirakatnyi ablaküvegében. Nézegetné csupán? Dehogyan! Gyönyörködik magában. Nőkre tudnak így nézni a férfiak, ahogy Ernő nézegeti magát: tulajdonosi büszkeséggel s egyben hódítói sikerélménnyel. Kedvemre való vagy — súgja becéző tekintete. Kedvemre való vagy. Nagyon a kedvemre való vagy. S ezzel egyidejűleg, mintegy kéjesen sanyargatva önmagát, nyilván, hogy boldogságérzetét még tovább fokozza — a hangja egyre komorabb lesz: — Ej, kiskomám, gyámoltalan és élhetetlen alakok vagyunk, mi költők!

Tegnap délután, amikor csunyán lekiabáltam a gyereket, s már a következő percben el is felejtettem, hogy miért, észrevettem, hogy utánozza az én dühtől eltorzult arcomat, sőt, hangtalanul bár, még elváltozott hangomat is. Épp léptem ki a konyhából, a gyerek érezte, hogy elmúlt a veszély, s már szabad, kiiktatózott a jelenetből. Nem volt kívül összenevetnie, hisz egyedül maradt a konyhában, ezért semmiképp sem válhatott bohóckodássá ez az utánzás. Mégis el kellett követnie. Ebben a pillanatban néztem én vissza rá, s láttam az enyémhez hasonlóra torzított arcát. S a hangja! Süketnémák küszködnek így a hangokkal, amelyek ott bizsergnek a torkukban összegubancolódva, kiszabadíthatatlanul, krh,

krh. Kijutni a torokból. Megtestesülni egyetlen hallható hangban. Csak ez egyszer, kihívóan, dacosan és diadalmasan.

Ki tudja, mióta beszélgetünk mi már így, én éles, hirtelen dühben, mely úgy felkap és elsodor, mint könnyű szemetet a szél, a gyerek meg süketnémán grimaszkodva a hátam mögött.

„Nahát! Meg ne halljam, hogy még egyszer káromkodsz!” A gyerek meg ki a kertbe, kiskutya seggit teneked! Meg Babusnak és Gézának is. Mit! Merem én ezt hangosabban is! Lent a kert mélyén félúton lelohadt daccal, de a csak azért is miatt kényszerülve, alig hallhatóan: kiskutya seggit teneked, a kiskutya seggit! Meg Babusnak és Gézának is... Ha rossz akartál lenni, nevetségesen ártatlan „helytelenkedés” lett belőle, de amikor elszántad magad, hogy jó leszel, előbb-utóbb borzalmas családi perpatvar kerekedett az egészből.

Megkötötted te már azt a pulóvert a gyerekek? Kivasaltad már a ruhát? Eltetted télire az uborkát? Görcs-gombóc a torkodban. A gyerek, ha felszólították földrajz-, történelem- vagy szerbórán. Péter mindig így kérdez. Holott pontosan tudja, hogy még hozzá sem kezdted a kötéshez. Mert egyszerűen mindmáig nem tudtál megtanulni kötni. Nem vasalhattad ki a ruhát, mert még ki sem mostad, nem tehetted el télire az uborkát, mert még meg sem vetted. De te jó akarsz lenni, engedelmeskedni anyának, apának, mert én csak a hasznodat akarom, nem érted?, és a Szikorának is, aki mindig egyest ad, hogy máskor jobban megtanuljad majd a leckét, értem? (Ő mindig értette).

Becsülettel félrevonulsz a szobádba, csak semmi elmélázás, önsajnálát! Meg kell kötni végre azt a pulóvert a gyerekek. Mintha más családnyák napestig csak ipiapacsoznának! Letompított keserűséggel, már-már csupán megadóan veszed elő porlepte kézimunkakosaradból a kötőtűket, a gyapjúfonalat. Legutóbb Ilus próbált megtanítani kötni. Itt ezen a lyukon áthúzod a fonalat az egyik tűvel és rácsúsztatod a másikra, pofon egyszerű, nem? De, pofon egyszerű, ha te csinálod. Az első sort megkötöm neked, s közben máris olyan gyorsan mozgatja a kötőtűket, hogy képtelen vagyok nyomon követni, hogyan születnek ebből szemek. A mozdulatokat figyelem, szabályosan ismétlődnek, ez jelenthet valamit, de a jobbik vagy rosszabbik értelmekkel állandóan azon töprengök, hogy te jó ég, mit csinál itt ez a nő! Ilus nem szereti az ilyen vicceket, ezért legyűröm kikíváncozó nevetésemet, amely belülről, már teljesen magával ragadott. Szeretném neki, jaj, már-már ellenállha-

tatlanul szeretném! rázkódó hahotázások közepette azt mondani, te Ilus, mint aki megháborodott, ne haragudj! Fogsz egy köteg fonalat, hogy két pálcika segítségével összegabalyíthasd, aztán kicsippented abból a gubancból az elkeveredett szálat, hogy megint összegabalyíthasd... de mire jó ez, mihire jóho ehhez... Összeszedem magam, visszaugrom a konkrét helyzetbe. Kezembe adja a kötőtűket a fonállal, magyarázza, hogyan csináljam. De minden hiába. Az ujjaim, akár egy vadidegen kéz ismeretlen ujjai — fényképen! — oly meredtek. Egyetlen szemet meg nem tudnék kötni. Nézegetem ezt a fényképet erről az ismeretlen kézről, ezekről az ismeretlen ujjakról, és persze tudom, hogyne tudnám, az enyém. Nézd, nem mozdulnak az ujjaim, hiába akarom. Ilus, nézd, milyen hülye! és egyszeriben magasra szökken belőlem, bánom is én rám meredő tekintetét, a magányosságával most már hivalkodó nevetés.

Ha az első szem sikerülne most! Én minden tőlem telhetőt, megteszek, én mozgatom a tűket, már oly gyorsan mozgatom, mint Ilus, én tényleg, én minden tőlem... én mozgatom, mozgatom, mozgatom. Egyetlen gubanc az egész fonál, csak a tűket kötöttem egyre szorosabban egymáshoz. Ebben a pillanatban a gyerek bekukucskáló feje az ajtónyílásban. Jaj de érdekes! És tiszta szívből nevetni kezd. Ránézek a gubancra, s én is tiszta szívből elnevetem magam. Tettetett durcássággal, boldogan hajítom a földre az egészet, a gyerek odapattan, már röpíti is a gubancot, épp az ablakilincsen akad fenn, utánakapok, felröpítem a lámpára, onnan az óra arcába, aztán neki az ablaküvegnek, nézd csak! ki akart szállni, kis ostoba, az üvegen keresztül, eltévedt, riadt kismadár! Egész testünkben csillogunk és remegünk a hirtelen támadt gyönyörű játéktól, amikor észrevesszük, hogy a küszöbön ott áll Péter.

A gyerek, mint akit rajtakapnak, hogy baracklekváros kenyeret majszol a spájzban, közvetlen ebéd előtt, papírvékonyra rémülten menekül. Maradunk Péter meg én, szemben egymással, s én, még az iménti játék lefékezhetetlen lendületében cinkosul ránevetek. Elkéstem. Gyorsan lecsapom a tekintetem. Így is látom kiütközni arcán értetlenségének az idők folyamán dühvé és undorodássá szerveződött jellegzetes vonásait. — Te szerencsétlenség — szűri ki a fogai között —, te... te istenverés...

Most rögtön ki az utcára. El. Akárhová. A kulcslyukon is kibújnék! Találomra beosonok egy mellékutcába. Egyszeriben megnyugodva, sőt elmélyülten nézegetem a házfalak repedéseit, s az

oda nem illő toldásokat-foldásokat. Itt-ott meg is simítom őket titkon, mint érinteni tilos múzeumi tárgyakat. Errefelé nincsenek új házak, mind csupa ütött-kopott régi. Ez itt egy ugyanolyan század eleji, düledező iskola, mint amilyenben te jártál valamikor. Belesek az ablakon. A harmadik padsorban ott ül Péter. Kellene ide az a hosszú folyosószerű is. Felmásszam és végigmenjek. Most idenézett Péter? Ó, reszkető gyerekkori lábam, és a kislánykori ruhák, akárha tapintanám, úristen, mennyi év! mi lett belőlünk?

Már az utca végén járok egy lakatlan malomnál. Kezem lerombolt házunk kilincsén. A kihullott téglákat se mozdította itt meg évtizedek óta senki. Egyetlenegy téglát se. Csak nagyon messziről sejlik fel, akárha valamely gyerekkori álomból, egy ifjú erdő: két-három ágnyi fácskák . . .

A hidegvizes borogatás alatt most egy villanásra, jótékony öreg kéz az arcodon, a cikornyás fodrokkal, túldíszített bróssokkal és tüskös gyűrűkkel teleaggatott Irma néni, akihez német órára jártál valamikor. Az a jelenet, amikor véletlenül korábban érkezted a kelletnél, s Irma nénit derékig kigombolt csipkés blúzban a szomszédék Lacijának az ölében találtad. Ipiapacsozás után lihegtél, így, nyáron, este, még a kádban is, miközben anyád súrolókefével csutakolta szutykos térdedet, s te a játéktól még bódultan fel-felnevettél, csiklandozásnak érezve a súrolást. Hogy megörültél! Hát lám, vannak öreg kislányok is, te meg azt hitted, csak kis kislányok lehetnek. Ott ácsorognak naphosszat a kapu előtt, nagyokat köszönnek az arra menő ismerősöknek, de ezen kívül az égvilágon semmi dolguk, csak az a szorítás ne volna a torokban, hogy valaki rájuk szólhat, hát te, Gizikém, mit csinálsz itt?

Felszólítottak. S ahogy túljutsz a pillanatnyi eszméletvesztés után rád törő hidegrázós riadalmon — egyszeriben megárad benned a tudás: a szorgalmasan gyűjtögetett, az egyetlen feleletben soha ki nem fejezhető. Friss reggeli ég. Hisz felkelsz te. Elindulsz ma is.

Mint aki most tanul járni. Oktalan puffadás az üres utcán. Ugra-bugra dudor.

Csak eljutni az első ismerős kilincsig.

GONDOLKODNI CSAK ÚGY LEHET, HA MÁSKÉNT GONDOLKODUNK

BODROGVÁRI FERENC

„Ezért a dialektikus módszernek a kategóriák örökkévalóságának látszatával együtt dologiságuk látszatát is el kell lepleznie, hogy szabaddá tegye az utat a valóság megismerése számára.”

(Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest, 1971. 230—231. l.)

Véleményem szerint azért a helyzetért, amelyben „az elmélet elmarad a gyakorlat mögött”, nem az elméletet, hanem a gyakorlatot kell hibáztatnunk. Ebből eredően az elméletnek az a feladata, hogy Lukács gondolatait követve a történelmi láncolatok totalitásában vizsgálja az elmélet és a gyakorlat összefüggéseit, hogy ekként őrizze meg méltóságát, azaz forradalmiságát mint az elmélet létezésének feltételét, mégpedig a forradalmi gyakorlat érdekében.

Az elmélet önkifejlődésének útján a hagyományokhoz és a korábbi tekintélyekhez való kapcsolódás magától értetődően elkerülhetetlen jelenség. Az elmélet nagyjainak nézeteit és álláspontjait maga a teória is nélkülözhetetlen kiindulópontnak vagy irányzéknak tekinti. Ily módon a „Magister dixit” elve mindig olyan platformot képez, amely az ok kiváltójának szerepében tűnik fel, illetve lehetővé teszi az új teleológiai tételek megjelenését. Ez a platform elvben a „gyümölcsöző értetlenség” forrása, mivel okozatilag meghatározza saját további kidolgozása, megváltoztatása, tagadása és túlhaladása alternatívájának lehetséges spektrumát. A tekintélyek álláspontjai okozati platformok abban az értelemben is, hogy lehetetlenné teszik olyan alternatívák létrejöttét, amelyek hanyatlást jelentenének ahhoz a szinthez viszonyítva, amelyet a tekintélyek elsődleges álláspontja mint platform képvisel; a fejlődés vissza nem fordítható, de nem egyirányú, hanem nyitott. A „Magister dixit” elve tehát az elméletben mindig az öntagadás mozgató erője, olyan fel-

tétel, amely nélkül nincs elméleti haladás. Gondoljunk csak Parmeniészre, Arisztotelészre, Descartes-ra, Hegelre vagy Marxra...

Másrészt, az elméleti objektivációk szükségszerűen a gyakorlat modelljévé lesznek. Az elméleti objektivációk eldologiasodnak, és gyakorlati-tapasztalati téren mint társadalmi viszonyok-objektivációk valósulnak meg. E viszonyok szövevénye mint idő- és térbeli egzisztens (itt és most létező) rendszer konstituálódik. Az elmélet tevékenysége, ez az „eleven tűz”, e „nyugtalanság” (Marx szavai a *Grundrisse*-ből) az egzisztens rendszer kötszöveteként csak a gyakorlatban csillapodik.

Az elmélet sóvárog a gyakorlat után, ám csak „más lényegű dologként” valósul meg benne, úgyhogy e „más lényegűséghez”, vagyis az egzisztens tapasztalati valósághoz akként viszonyul, ahogyan Wittgenstein a tulajdon filozófiájához; mint lépcsőfokokhoz, amelyek arra szolgálnak, hogy rajtuk jussunk el az új teleológiai tételek világába, az „eleven tűz” elméleti „nyugtalanságába”, amely az elmélet valódi lakhelye, a „létező lény” autentikussága.

Ám a gyakorlat is sóvárog az elmélet után. Sőt olyan elmélet alapján konstituálódik, amely mindvégig „más lényegű dolog” marad a számára, ahogyan az elmélet részéről a gyakorlat is az. A gyakorlat lényegét az objektivációk és az eldologiasodás egzisztens rendszere alkotja az adott térben és időben. A gyakorlat egzisztenciájának igazolását elméleti példaképeire való hivatkozása révén végzi. E példakép és a tapasztalati valóság között azonban lényeges különbség van: az azonosság nem valósítható meg.

Eszerint tehát a társadalmi fejlődés történelmi totalitása mint az ellentmondások egysége — és harca — mutatkozik meg. Az ellentmondások bármilyen egyoldalú felszámolása illúzió; a gyakorlat nem azonosulhat az elmélettel, de az elmélet sem a gyakorlattal, mivel viszonyok lényegében feltételezett: az elmélet egységet képez, de lényegéből eredően elvontan általánosat, a gyakorlat-tapasztalat pedig partikularitás, lényegét tekintve szintén absztrakt. A ténylegesen létező ezeknek az ellenteteknek — az egésznek és a résznek — az egysége.

Ezért az elmélet bármiféle megszélesítése, illetve az egzisztens rendszer pusztá igazolásává való változtatása a gyakorlat eszeveszettségét jelenti.

A gyakorlatnak az a törekvése, hogy önmagát elméletileg igazolja, oda vezet, hogy a „Magister dixit” elve a több alternatívájú projekturek okozati platformja helyett a meglévő tapasztalati rendszer állandóvá tételének „alibijévé” válik. A változékony, kontingentált tapasztalat-gyakorlat sokfélesége ekképpen igazolását példátlan módon egyetlen kizárólagos elméleti igazságra való hivatkozásban találja meg, amely — állítólag — épp a kontingentált empiriában lel folyamatos „megvalósulásra”. Tekintettel arra, hogy e „megvalósulást” mindenképpen valósnak

tekintik, az elmélet ezért, amely létezésének immanens törvényei szerint másként igyekszik gondolkodni, hallgatásra kényszerül. Ezt könnyebb elérni akkor, ha maga az elmélet is tér- és időbeli egzisztens objektiváció az adott realitás rendszerében, úgyhogy a kényszerítés anyagi ereje rá is irányul. Az anyagi erővel szemben az elmélet a tulajdon eszméin kívül semmi mást nem tud felsorakoztatni, ám tudvalevő (Marx), hogy az eszmék sohasem változtathatnak a dolgok adott állásán. „A társadalmi fejlődés azonban állandóan növeli a részmozzanat és az egész közötti feszültséget. Éppen azért, mert a valóság immanens értelme egyre erősebben sugárzik ki belőle, a törtéetésnek a mindennapiságban egyre mélyebben gyökerező értelme a totalitást a jelenség tér—időbeli mozzanatiságára hozza le.” (Lukács Gyöngy: I. m., 245. l.)

A történelem, mint a „társadalmi lény szubsztanciája” (Heller Ágnes), arra figyelmeztet bennünket, hogy minden idő- és térbeli egzisztens tapasztalati egésze a rendszernek, amely akként állítja be magát, az embernek a tulajdon fogalmával való megvalósult identitását, valójában hamis egészet képez. Ezért az igazság mindig ennek az egésznek a megkérdőjelezése formájában konstituálódik, az elmélet és a gyakorlat közötti gyümölcsöző egyet nem értésben. Valamennyi adott „itt és most” létezés tapasztalati rendszere megalkotójának arbitrálna történelmi távlatban tekintve mindig erejét veszti, fogalmazódjék akár aszerint az elméleti példakép szerint, amely Descartes szótárával kijelenti: „Cogito ergo sum!”, vagyis „úgy gondolom magamat, mint tapasztalati rendszert, tehát mint kizárólagos igazság létezem”, akár aszerint, amely a kanti mondás szellemében — „Ich denke!” — egyetlen valóságként igazolja magát, vagyis ez a „Gondolkodom!”, mivel az egzisztencia megnyilvánulása, egyben a lény igazságának kifejezése is. A tapasztalat és az elmélet közötti látszólagos identitás affirmálása helyett az igazság valamennyi egzisztens egész megkérdőjelezésének formáját ölti; az igazság a rendszer igazolása helyett mint a processzuális követelése jelentkezik. Adornónak igaza van: „Amennyiben az emberiségnek meg kell szabadulnia attól a kényszertől, amely reálisan az identifikáció formájában nehezedik rá, ezzel egyidőben el kell érni a tulajdon fogalmával való azonosságot is.” (*Negatív dialektika*, Belgrád, 1979., 131. l.). A gyakorlaton múlik, hogy oly módon szerveződjön meg, amely lehetővé teszi, hogy az elmélet gyakorlata mind a tulajdon szerepét, mind az objektiváció fennálló gyakorlati rendszerét illetően megkérdőjelezhető legyen.

A kérdés: „Mire való a filozófia?”, ekként is megfogalmazhatnánk: „Mire való a másfajta gondolkodás?”

A kategóriák örökkévalóságának fátyla (amelyre az elmélet abbéli törekvésében hivatkozik, hogy elhárítsa magától a gyakorlat rohamait, miközben szerencsétlen módon maga lesz a gyakorlat megkövesedésének

kiváltója) ezért csupán úgy lebbenthető fel, ha rámutatunk az elmélet eldologiasodására, amely átveszi a tapasztalati-gyakorlati apologétájának a szerepét. Erre csupán ekkor nyílik lehetőség, ha az elmélet tevékenyen részt vállal az eldologiasodott társadalmi létezés uralkodó elve következményeinek vizsgálatában. Az elmélet forradalmiságát éppen a „Magister dixit” elvének megkérdőjelezése képezi, illetve új teleológiai tételek felállítása, mégpedig abban a spektrumban, amelyet a tapasztalat elért szintje határoz meg, legyen ez a munkásosztály uralmának létező rendszere vagy valami más — egyre megy. A forradalom feltételezett szubjektuma elhalt identitásának elve ugyanis (például a munkásosztályé) empirikus, tehát kontingentálódott tartalmával, vagyis az emberekkel, eldologiasodott és lelki objektivációikkal lehetetlenné teszi a „még nem lény” történelmi dimenziójának megőrzését az „energikus princípium” értelmében (Marx). Amennyiben már megvalósult az, aminek meg kellett valósulnia, akkor minden „szükséglet” (Sollen) értelmetlenül válik, a haladást pedig egyedül leibnizi módon lehet értelmezni: „Ez a világ a legjobb valamennyi lehetséges világ közül, mert állandóan javul, tökéletesedik, kvantifikálódik, tehát egyetlen lehetséges minőségében.” Ezzel ugyan megmarad a „haladás” fogalma, de csupán a metafizikai minőség tökéletesedésének értelmében, vagyis a forradalom értelmezésének olyan kontextusában, mint „ugyanannak változékony formákban történő visszatérése”. A tézist, amely a szocializmust, mint olyan „világrendszert” értelmezi, amelynek sajátos variációi vannak (ugyanarra a témára), e filozófiai koncepció explikációjának tekinthetjük a politikai elméletben.

Az identitás ezen uralkodó elve következményeinek kutatása az empirikus tények bőségét eredményezi. Lukács azonban jogosan jegyzi meg, hogy ebben a pillanatban újabb veszéllyel találjuk magunkat szemben. Ha az elmélet ugyanis arra irányuló törekvésében, hogy lemeztenítse az empiria eldologiasodását, és az abszolút negáció módszeréhez folyamodik, „... merev és egymástól átmenetek nélkül elválasztott elvekként áll szemben egymással a cselekvés szubjektuma és a »tényeknek« az a környezete, amelyben cselekvésének le kell játszódnia.” (Lukács György: I. m. 243—244. l.)

„Másként gondolkodni” tehát, ezek szerint, azt jelenti, hogy történelmi módon gondolkodni, és nem a tények abszolút negációjának értelmében, mert azok — miként Rilke is kijelentette — „milyen iszonyatos, hogy sohasem szólnak a valóságról”. Történelmi módon gondolkodni pedig azt jelenti, hogy rámutatni a felszabadulás alternatíváira. Hosszabbban idézek most Lukáctól, mivel úgy érzem, hogy frappáns magvasságával épp a történelmi módon való gondolkodás lényegére mutat rá: „Mikor fejlődésének meghatározott szakaszán a proletariátus objektíve és szubjektíve megismeri önmagát, akkor az egyben a társadalmi

fejlődés addig elért szintjének megismerése is. A valóság-összefüggésben, mikor minden részmozzanatot a benne rejlő, csak még nem kellőképpen tisztázott, a totalitásba lenyúló gyökereire vonatkoztatunk, megszűnik az így megragadott tények idegensége; láthatóvá válnak bennük azok a tendenciák, amelyek a valóság középpontja felé (arra, amit végcélnek szoktak nevezni) törekednek. Ha azonban ez a végcél nem elvont eszményként áll szemben a folyamattal, hanem az igazság és valóság mozzanataként, a mindenkori elért szint konkrét értelmeként benne rejlik az egyes mozzanatban, akkor megismerése éppen annak az iránynak a megismerése, amely felé (tudattalanul) az egészre irányuló tendenciák előretörnek; ez az az irány, amely éppen az adott pillanatban helyes cselekvést — az összfolyamat, a proletariátus felszabadítása álláspontjáról és érdekében — konkrétan meghatározni hivatott.” (Lukács György: I. m., 244. l.)

Tehát amennyiben az elmélet megállapítja, hogy Marx teóriájának szövege struktúrára való redukálása valójában a forradalmi szellem kiszolgáltatását jelenti a tudományos dogmatizmusnak (vö.: Herbert Marcuse: *Counterrevolution and Revolt*, Beacon Press, Boston, 1972, paperback ed., p. 34.), a tények, amelyek ezt a tézist támasztják alá, forradalmi vagy negáló szerepet kapnak, a gyakorlatlaltal szembehelyezkedő elmélet irányzékának totalitásától függően. Adorno a maga idejében lejegyezte: „... abban a szemrehányásban, hogy a dolog nem azonos a tulajdon fogalmával, jelen van az a vágy is, hogy ez így legyen”. (*Negatív dialektika*, 134. l.) A vágy azonban vágy marad, amennyiben maga az elmélet nem fogadja el (önként vagy kényszer hatására) a gyakorlat sugalmazását, hogy a valóságot a „Magister dixit” elve alapján kell megítélnie, méghozzá úgy, mint nem változó igazságot. Az elméletnek tehát mindig újra fel kell kutatnia a forradalom szubjektumát, és mindig az empiria „hic et nunc” helyzetének szemzőgéből.

A filozófia mindig a konkrétal és a teljes egészében jelenlevővel foglalkozik (vesd össze: Hegel: *Enciklopédia*, Budapest, 1950, 159. l.), döntő módon mindig a gyakorlatra van utalva, illetőleg a történelmi „toposzra”, amely mindig körülhatároló tényezője az identifikáció egzisztens kényszere transzcendenciájának. Amennyiben a forradalmi tudat csak a forradalmi szituációkban jut kifejezésre (vö.: Marcuse: *Counterrevolution...*, 6. l.), akkor ennek a fordítottja is érvényes: a helyzet akkor válik forradalmivá, amikor a forradalmi tudat „a csere elvének, mint a gondolkodás identifikáló elvének” kritikája mellett angazsálódik, továbbá „az emberi munka absztrakt-általános fogalmát az átlagos munkaidőre redukálja”, amely „ős-rokonságot mutat az identifikáció elvével”. (Adorno: I. m. 131—132. l.). Ezzel az a bizonyos „konkrét és egészében jelenvaló” mint ökonómia nyer meghatározást, illetve mint

elsődlegesen determináló társadalmi-ontológiai szféra, mégpedig két értelemben. Egyfelől az ökonómia mint az eldologiasodás lényeges szférája mutatkozik, mert épp benne kerül sor — a munkának absztrakt munkáma való redukálása útján — „a szabadság és az igazságos csere ideálja, amely napjainkig csak ürügy volt” meghíúsítására. (Adorno: I. m. 132. l.). A fátyolnak az elméleti kategóriák eldologiasodásáról való fellebentése tehát az ökonómia mint a gyakorlat lényege kritikájának révén mehet végbe. Másfelől az ökonómia, mint az eldologiasodás — anyagság — meghatározó szférája, olyan terület, amely közvetlenül manifestálja a tudat, az elmélet ontológiai másodlagosságát. Az elmélet a gyakorlat „másodlagos lénye”, s ebből eredően az egzsiztens ökonómiában szükségszerű módon tárja fel nemcsak szülőhelyét, hanem elméletként való önfenntartásának szükségét is. Ugyanis épp az ökonómia szférája termeli a munkásosztályt, mint a forradalom szubjektumát, anyagi erejét, amely egyedül érdekelt abban, hogy az identifikáció elvétől eltérően, „másként gondolkozzunk”, hogy a szabad társadalom teleológiailag transzökonómiai módon formálódjon, illetve mint morális és esztétikai univerzum (ahogyan Marcuse mondja: *Counterrevolution...*, 3. l.).

A tudat szerepének hangsúlyozása, amely egyfelől teleológiai elvként mindig az eldologiasodás előtt halad, másfelől pedig a „társadalmi viszonyok összessége által” feltételezett (Marx hatodik tézise Feuerbachhoz), eszerint tehát a forradalmiság, a forradalom mint folyamat pozíciójának megtartását jelenti. A gyakorlat objektív menete ugyan műszaki-technológiai értelemként nyilvánul meg, ám nélkülözi az elméletet, amely „másként való gondolkodásra” készítet, az objektív folyamatok és értelmi extrapolációik elkerülhetetlenül a gyakorlat észvesztéséhez, az objektivitás, a „cél nélküli célszerűség” irracionális uralmához vezetnek. Úgyhogy maguk az objektív folyamatok követelik meg, hogy az elmélet a gyakorlat „tudata” legyen. Addig ugyanis, amíg az ember viszonyulása a lényhez (mind a társadalomhoz, mind a többi emberhez, mind pedig a természethez) megtart magában valamit a „domináció Hübriszéből” (Marcuse: *Counterrevolution...*, 68—69. l.), ez a domináció könyörtelenül és újból kiterjed magára az elméletre is, azzal a céllal, hogy a teória hatoljon át az uralkodó realitás szférájába, mint ennek igazolása. Ily módon azonban a szocializmus lényege szerint szükségszerűen kizsákmányoló uralomként mutatkozik, a kapitalizmussal ellentétben ugyan bizonyos moralizáló-ideokratikus önámítással, illetve hogy — állítólag — sohasem volt és nem is lesz uralom, s hogy nincs jelen benne az embernek az ember által történő kizsákmányolása. Ha azonban a szubjektum és az objektum elméletben felállított viszonya (amelyet az újkortól errefelé akként magyaráznak, mint a szubjektum manipulációját az objektumokkal, miközben minden szubjektum a ma-

nipulatív szupraindividuális tudatának objektumává válik) a gyakorlatban mint az objektivációk rendszere valósul meg, amelynek alapvető funkciója a kizsákmányolói domináció, nem nyílik mód arra, hogy ez az elv kívül rekedjen a „társadalmi viszonyok összességén”, s ugyanakkor mint a fennmaradás, valamint a társadalom és az ember bővített újratermelésének *conditio sine qua non*-ja éljen tovább a természethez, illetve az „ember anorganikus testéhez” (Marx) viszonyítva. Ezek szerint az alábbi tézis: „Ha többé egyetlen embertől sem vonnák meg eleven munkája egy részét, megvalósulna a racionális identitás, és a társadalom túlhaladná az identifikáló gondolkodást” (Adorno: I. m. 132. l.), és a többi hasonló mindaddig pusztá vágyakozás vagy mítosz marad, amíg e cél megvalósításának eszközeként a kizsákmányolói domináció elvét használják. Ezzel a szabadság ideokratikus, moralisztikus mítosz marad. A „másfajta gondolkodásnak” tehát a „befejezett naturalizmusra” kell törekednie, „amely azonos a befejezett humanizmussal,” s egyúttal „másodlagos lénye” kell hogy legyen a gyakorlat-tapasztalatnak, amely még ma is mint a kizsákmányolói domináció rendszere konstituálódik.

Ebben a kontextusban, vagyis a forradalom olyan értelmezésében, miszerint az a humanitásnak a naturalizmusban és a naturalizmusnak a humanizmusban való revindikációja, az elmélet, mint „másfajta gondolkodás”, mint az ember történelmi-társadalmi élete ellentmondásos egységének szükségszerűen „másik fele” szerepét Hegel régi tételének értelmében kell felfognunk, amely szerint az individuum az objektumot úgy teszi magáévá, hogy megfosztja jellegzetes sajátosságaitól, eszközzé alakítja, miközben hozzáadja saját szubsztanciális szubjektivitását (vö.: *A logika tudománya*, II., Budapest, 1957, 346. l.). A gyakorlat-tapasztalat ugyanis, pontosabban a társadalmi viszonyok összességének egzsztens rendszere csupán ily módon válhat forradalmi folyamattá, vagyis amennyiben transzcendálja meglévő sajátosságait (megkövesedési tendenciáit). Erre csupán azzal a feltétellel nyílik lehetőség — és hogy eközben a gyakorlat-tapasztalat folyamatai se váljanak a „oél nélküli célszerűség” folyamataivá, azaz természetessé és nem humánussá —, ha e gyakorlat-tapasztalat szubsztanciája az elmélet, vagyis a teleológiai alternatívák projekciójának szubjektivitásával lesz a természetes humanitás megőrzése érdekében.

Erre azonban nem alkalmas és nem is válhat alkalmassá az olyan gyakorlat, amely objektivációinak rendszerében az elméletnek nem biztosítja a kritikai distancia és különbözőség lehetőségét. Az identifikáció kényszere mindig nagyobb veszélyt rejteget magában annál a lehetőségnél, hogy az elmélet, kihasználva helyzetét — amely a társadalmi fejlődés totalitásában szükségszerűen megilleti —, utópista projekciók felé fog kanyarodni. Az egzsztens gyakorlat ugyanis mindig megmarad annak a platformnak, amely a történelmi fejlődés folyamatában

limitálni fogja a lehetséges elméleti teleológiai tételek spektrumát. Másfelől, az elméletben megnyilvánuló önbíráló képesség mindig hatásosan működő vészcsengőt vagy kiválasztódási lehetőséget jelent, s ily módon oda utasíthatja az irreális alternatívákat, ahol a helyük van, vagyis a fantasztikum szférájába, ami, természetesen, csak a szórakozás céljait szolgálhatja. A kényszerítés azonban elkerülhetetlenül oda vezet, hogy a manipulált rabszolgával — az emberrel — kapcsolatos fantasztikus elképzelések keserű valósággá válnak.

A KRITIKA SZABADSÁGA MÁS NÉZŐPONTBÓL

BODROGVÁRI FERENC

Vizsgálódásunk során abból indulunk ki, hogy a marxista kritika a kulturális alkotótevékenység része. Ez feltételezi a kritika szabadságának létezését. Azonban éppen a kritika szabadságának a jelensége képez olyan gondot, amelyet körül kell határolnunk ahhoz, hogy kiindulópontunkra magyarázatot adhassunk. Ugyanis téves utat választunk a kultúra lehetőségeinek a marxista kritika általi felfedezésére, ha Marx 11. Feuerbach-tézisének a tükrében példálózunk*, kivéve amikor Marx 11. Feuerbach-tézisének a jövőbe transzponált jelen ideológiai profeciáját értjük.

A kritika szabadsága empirikus jelenség. Beszélhetnénk arról, hogy milyen mértékben elterjedt és milyen formában létezik stb. A kritika szabadsága minden adott esetben a szabadság mércéje. Számunkra éppen ez a jelenség okoz gondot, a kritika szabadságának ez a szerepe. Ugyanis a marxista kritika csak akkor alkotótevékenység, ha a kritika szabadsága megszűnik az emberi (személyi és társadalmi) szabadság mércéje lenni.

Ahhoz, hogy beigazoljuk ezt a tézist, mindenekelőtt — még ha általánosságban is — felül kell vizsgálnunk a kritika szabadságának fogalmát, hogy milyen alapvető jellemvonások teszik értékmérvé. Csak ezt követően áll majd módunkban elgondolkodnunk a kritika szabadságának mint a marxista alkotótevékenység mércéjének a felszámolásáról.

* Írásunk *A marxista kritika és az alkotótevékenység, A kultúra a marxista kritika* tükrében tárgykörökből 1980 júniusában Szarajevóban megtartott tanácskozássra készült. A tanácskozás tárgyköreinek „marxista” jelzője arra utal, hogy a világ megváltoztatásának jegyében, a forradalmi, a marxista, nem pedig a reformista változások után kutatva kerül sor. Ezért ez a szöveg is ezt az elméleti álláspontot választotta, hogy tárgyilagosan-e vagy csak a szerző szándéka volt az, azt az olvasónak kell eldöntenie.

Tehát a kritika szabadságát más nézőpontból elemezni annyi, mint Marx 11. Feuerbach-tézisének tükrében vizsgálni a valóságot és módot találni, „... hogy megvalósíthassam céljaimat; ami a legnagyobb mértékben nembeli-emberi.”¹ Ezek szerint már magának a kritika szabadságának az igénybevétele más nézőpontot jelent, azt, hogy kívül állunk rajta. Ez a tény a szó szoros értelmében marxista alkotótevékenység. Ugyanis ez a tény — még ha esetleg abszolút értelemben tagadja is a fennálló társadalmat, a szocialista öngazgatású társadalom adott kultúráját — már azáltal, hogy itt és most létezik, azt bizonyítja, hogy létezik kritika. Alapjában véve a marxista kritika mindig: „... egy művészi alkotáson véghezvitt kísérlet...”²

Tehát a kritika szabadsága mint az alkotótevékenység mércéje tulajdon gyakorlata útján alakul át. Megszűnik mérce lenni, és az alkotótevékenység alkotóelemévé válik. Az alkotótevékenység viszont egyben bírálat is, amennyiben mi is illuzórikusnak tartjuk a „creatio ex nihilo” elgondolást. Ugyanis kísérletezésre mindig a meglévő tárgyakkal kerül sor, amelyek az alkotás során, azaz „az alkotás jelen idejében”, a múlt adott tényezőiként mutatnak rá a lehetséges jövőbeni választási lehetőségekre.

Az abszolút értelemben vett negatív kritika létezése (s ugyanez vonatkozik az abszolút értelemben vett apologetikus kritikára) csupán elvileg, csak elméletileg igazolja a felfogást, miszerint a marxista kritika alkotótevékenység. Gyakorlatilag és empirikus szempontból szükségszerűen partikuláris jellege miatt — univerzális céljaira való tekintettel — az ilyen bírálat a társadalom ontológiai vonatkozásában negatív értéként jelentkezik. Csupán ismeretelméleti szempontból vehetjük alkotásnak.

A kritika szabadságának egy más nézőpontjából, a társadalmi ontológia mércéjével mérve az egyértelműen negatív bírálat kedvezőbb, mint a dicsőítő és apologetikus jellegű. A teljes tagadás erre az előnyre tulajdon létezésével tett szert. „Bolondok panaszoják csak, hogy a kritika hanyatlak. Hiszen a kritika napja rég lehányatlott” — mondja Walter Benjamin, majd a következőképp folytatja: „A kritika helyes távolságtartás dolga. Olyan világban otthonos, amelyben számít egyáltalán perspektíva és kilátás, s ahol még lehetséges valamiféle álláspont.”³ Ez a megállapítás bizonyítja, hogy az egyszemélyes társadalom, amelyben a dolgok olyan közel vannak egymáshoz, hogy rajtuk kívül semmit sem lehet látni, még mindig nem létezik. Ezért a dicsőítő apológiának valóban semmi joga elvárni, hogy kritikának tartsák, hisz nem tartja be a

¹ Heller Ágnes: *Mindennapi élet*, Budapest, 106. old.

² Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978., 101. old..

³ Walter Benjamin: *Angelus Novus*, Magyar Helikon, Budapest, 1978. 513. old. Lásd: *Gesammelte Schriften* IV/I., Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 83—149. old.

kellő távolságot. A kritika szabadságát más szempontból nézve maga a kritika akkor minősül marxista jellegűnek, ha a társadalom ontológiai vonatkozásában dialektikus. „A dialektika valójában lehetőség, amelyet a kritika olyan mértékben aknáz ki, amilyen mértékben valódi értelemben vett vitává válik, tehát amennyiben a felbecsülés tárgyának értékét a kritika segítségével határozzuk meg, annak legyőzetésével vagy egy szélesebb körű és átfogóbb egységbe történő bevonásával, melyben az adott tárgy sajátosan lehatárolt jellegűnek minősül.”⁴ Tehát a kritika szabadságának a megengedő és korlátozó tényezője egyáltalán nem válhat az alkotótevékenység, a tárgyi kísérletezés, a jövő elvei által vezérelt új tárgyi felismerések formájában egzisztáló kritika mércéjévé. A kritika viszont az ismeretfajok mércéje segítségével jut kifejezésre. A „doxa” esetében valódi értelemben vett bírálatról nem beszélhetünk. A kritika mindig „epistème”: „A doxa keretében a bizonyításra, illetve a tények kétségbevonására az adott kapcsolat és helyzet szempontjából kerül sor; létük vagy nemlétük egy adott helyzetben igazolódik be vagy válik kérdésessé, s ezáltal a feladat megoldódik. Azonban az epistème jelenségei egyetemes természetűek (ugyanis elméleti úton válnak egyetemessé) és értelmüket csak egy teljesebb összefüggésben nyerik el; ezért nem csupán létükről vagy nemlétükről kell megbizonyosodnunk, hanem éppen az adott létezésükre, illetve nemlétezésükre is magyarázatot kell adni, valamint értelmezni kell az adott rendszerben, összefüggésben, elméletben.”⁵

AZ UTOLSÓ BESZÉLGETÉS

KOPECZKY CSABA

Bodrogvári Ferencsel április vége táján készítettem interjút. Dolgozószobájában beszélgettünk munkásságának lényegi kérdéseiről. Őrült a nyilatkozatnak; úgy vélte, sikerült összefoglalnia azt a problematikát, mely az utóbbi időben foglalkoztatta.

Most, hogy sajtó alá rendeztem utolsó (és befejezetlen) interjút, elhatároztam, hogy szalagra rögzített mondatait nyelvileg csak minimálisan munkálom meg. Talán pongyolább így a szöveg, mint ahogyan azt filozófiai kérdések taglalásakor az olvasók megszokták. De számomra az is fontos volt, hogy a szellemi arckép mellé egy vérmérsékleti, hétköznapi portrét is megfesthessen magáról, a ma már messze távozott filozófus, szavaival, a szöveg mikrostruktúráival, szóismétléseivel, kedvenc idegen kifejezéseivel, állandó szóösszetételeivel, közvetlen gondolkodásmódjának csiszolatlan sodrásával. Úgy érzem, dokumentu-

⁴ Jovan Arandelović: *Filozofija i epohalna svest*, Belgrád, 1973, 28—29. old

⁵ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, Budapest, 1978.

mok ezek az elmélkedések a tudósról és az emberről is. Ritka jelenség ez a filozófia fegyelmezett fogalmi nyelvéhez szokott gondolkodónál. Az olvasó, ha néha rögzös mondatszerkesztések között botorkál, gondoljon arra, hogy ennek a beszélgetésnek az igazi médiuma a rádió, vagy még inkább a televízió kellett volna hogy legyen. Meg aztán talán annak is köszönhető a mondatok közvetlensége, hogy egy „műkedvelő” barát unszolására hangzottak el fesztelenül, a gondolkodás elsődleges frissességét nemigen palástolva.

Nem sokkal halála előtt álmairól beszélt nekem Bodrogyári Ferenc. Szürke, lebírhatalan vízörvényt látott minduntalan álmában, mely húzta le a mélybe. Koincidencia? Előérzet? Vagy csak a túlfeszített idegek zaklatottsága? Most már sohasem derül ki... A testet elnyelte az az örvény, de művei tovább lebegnek a felszínen, s ezek a mondatok is a nagy gondolati faragások forgácsai...

— *Megítélésed szerint milyen viszonyban van filozófiai elméletünk a társadalmi gyakorlattal? Mennyire tudja befolyásolni, mennyire befolyásolhatja és mennyire befolyásolhatná létgyakorlatunkat, gyakorlati létünket az elmélet?*

— Véleményem szerint az, hogy az elmélet és a gyakorlat milyen viszonyban áll egymással, nem oldható meg azzal a régi sémával, hogy a cél meg az eszköz. Ez a feltételezés fordítva sem érvényes, mármint az, hogy a gyakorlat a cél, melynek az elmélet az eszköze. Ez egy amolyan metafizikai hozzáállás. Tulajdonképpen mind a kettő transzformálja egymást. A kérdés tulajdonképpen az, hogy milyen is a kölcsönhatás. Ennek kidolgozására is létezik egy séma, amely úgy alakult ki, hogy a kutatók azt keresték, mi volt előbb, a gyakorlat vagy az elmélet. Hát olyan nincs, hogy ezt ki lehetne dekázni. Feltételezhető, hogy maga az elmélet immanens, mivelhogy elmélet, okvetlenül előtte kell lennie a hétköznapi gyakorlatnak. Előtte is van. Abban a pillanatban, amikor a gyakorlat megelőzi, már nem elmélet. Legjobb esetben a gyakorlat önreflexiója, de semmi más, hisz akkor csak igazolja, magyarázza, kidolgozza azt, ami van. Az emberi tudat — jellegénél fogva — már a kezdet kezdetén mindjárt a véget projektálja, még mielőtt belekezdnenék valamibe, azért, mert teleologikus. Teleologikus volta miatt mindig általános az elmélet, és sajnos ezért szükségszerűen absztrakt: olyan dolgokat vetít ki és olyan dolgokról beszél, ami még nincs, de kell. Ezek az elmélet alapvető keretei, melyek nélkül nem beszélhetünk róla. A társadalommal is így vagyunk, végeredményben egy objektivizáció-rendszer, de létrejöttét vizsgálva fel kell ismernünk, hogy mégiscsak valami elméleti modell realizálása. Az elmélet — hogy analóg legyen Markxszal — az az eleven, élő tűz, a nyugtalanság, mely, ha tárgyiasul, vagy szellemileg objektíválódik, társadalmi relációkba merevedik valahogyan, akkor ez a munka, ez a nyugtalanság itt nyugodt formát ölt, vagyis tárgyiasult munkává lesz, egy szerkezet pilléréivé, s ugyanabban a pillanatban rendszerré is merevedik. Ha társadalom —

akkor rendszer, ha pedig elmélet — akkor (még ha rendszer alakjában formulálódik is meg) egy folyamat, előretörés. Tehát minden szempontból szemlélve az elmélet destruktív az adott valóságra vonatkoztatva, viszont minden gyakorlat, minden társadalmi szisztéma, minden rendszer konstruktív, azaz stabilizációs jellegű. Ez a két alapvető ellentmondás az egész élet totalitását jellemzi. Ez esetben egy dialektikus egyensúlyt kell felismernünk, bármennyire is elcsépett a kifejezés. Az ellentétek dialektikus egysége és harca... vagy csak az ellentmondásoké... sőt, inkább az ellentmondásoké! Egyiket sem lehet megszüntetni anélkül, hogy az egész totalitás ne bomoljék fel. Nem beszélhetünk arról, hogy van egy tiszta gyakorlat, mely nélkülöz valamilyen elméletet, vagy egyáltalán meglehet elmélet nélkül, esetleg csak arra támaszkodva, hogy önreflexiókkal igazolja magát. Ez utópia! De viszont ugyanakkor nem képzelhető el egy tiszta elmélet sem, amely ne ágyazódna bele egy szisztémába, egy társadalmi rendszerbe vagy egy objektivációs folyamatba. Az elmélet nem egyezhet ki, teljes mértékben sohasem azonosulhat a gyakorlattal. Ezt én úgy fejezném ki, hogy abban a pillanatban, amikor az elméletet, megeszi a gyakorlat, vagy magához köti — mert ilyen tendenciája van immanens fölépítése miatt —, abban a pillanatban az elmélet halott, de eszt veszti a gyakorlat is. Orientáció nélkülivé válik. Ilyen jelenség még nem fordult elő, és nem is fordulhat elő. Az, aki ilyesmiről próbál értekezni, annak rögeszméi vannak. Természetes, hogy ebben a viszonyban meg kell keresni, hogy melyik a determináció legfontosabb eleme, hogy mi mit determinál. Az előbb azt mondtam, hogy minden gyakorlat egy elméleti modellt akar realizálni. Ezt magától „értetődően egyoldalúan teszi, ezt nevezhetjük elvont általánosságnak, ami viszont realizálódik abból a modelltől a gyakorlatban, az pedig egy elvont partikularitás, különösség. Nézzük meg a marxi elméletet! Amint az gyakorlattá merevedett, mert az is lett belőle, akár a Szovjetunióban, akár itt Jugoszláviában, az már nem ugyanaz, amit a marxi elméletben, illetve a többi marxista irodalomban papírra vetettek. Szó szerint értelmezni nem lehetett. Az elmélet sohasem adhat pontos recepteket arra, hogy miként szerveződjön meg szociológiailag, gazdaságilag vagy akár kulturálisan egy rendszer. Ám az adott, a már kialakult mindig determináló az elmélettel szemben. Tulajdonképpen itt a kauzalitás és a teleológiai viszonyról van szó a determinizmusban. A determinizmus az alap, mindaz, amit az emberiség elért kidolgozva magát a történelem folyamán a természetből, visszaszorítva annak korlátait. Lukács *Ontológiájában* ez szépen kifejtett dolog. Ez az alap kauzálisan meghatározza a lehető elméleti projekciók spektrumát, azokat az alternatívákat, amelyeket egyáltalán föl lehet állítani. Ez a spektrum az adott gyakorlat mérlegén vagy fiktiivnek vagy lehetségesnek ítéltetik meg. Vannak például lehetséges

alternatívák, melyek mégsem „valósíthatók meg arról az alapról, ahol jelenleg állunk, nem ért meg még rájuk az idő. A lehetséges alternatívák csoportjában semmi olyan determinizmus nem létezik, mint amelyről egy eléggé elferdült marxista elmélet úgy tartja, hogy éppen olyan szigorú meghatározottság, mint amilyen a természetben érvényesül. Létezik társadalmi determinizmus, de az történelmileg kumulálódik, alakul ki. Hogyan? Az, hogy a spektrumból, amit felállítottak, egy adott alapról mi kerül kiválasztásra, az már alapjában, elvben a szubjektív erők konstellációjától függ. Mi az adott szocialista fejlődés szintjén elmehetünk odáig, hogy öngyilkosságot követünk el, ledobjuk az atombombát és bumm! — létrehozhatunk egy új típusú fasizmust (a régit nem lehet visszahozni, mert a fejlődés irreverzibilis), egy új típusú totalitarizmust, egy Soylent green¹ típusú társadalmat, vagy azt, amiről Crwell beszél, ahol egy „big brother is always watching you”, és mindezt beleöltöztethetjük az öngazgatás frázisainak köntösébe, de létrehozhatunk egy nagyobb fokú szabadságot is, még tovább menve, az adott szocialista rendszert, az adott öngazgatási folyamatot tökéletesítjük, de nem haladjuk meg minőségileg. Egy tudományos extrapolációval ki lehet vetíteni, hogy ez, ami van, még nem tökéletes, ez még csíra, ezt kell kifejleszteni. És ki is lehet fejleszteni a maximumig, ami után már tovább nem megy. Ez az az eset lenne, hogy kiépítjük a szocializmust, s azt új társadalmi-gazdasági alakulatként képzelnénk el, s egyben kikiáltjuk új termelési módnak is. Ám ekkor jön a bökkendő. Ha így gondolkozunk, sohasem fogunk eljutni egy szabad társadalomba, a szabadság birodalmába, szabad személyiségek szabad asszociációjához, a kommunizmushoz. Mert de facto, jelenlegi társadalmi létünk csak egy átmenet a tőkés termelési módból, annak transzformálódása; na most, ha ezt extrapolálva, tökéletesíted, akkor kapsz egy jó öreg leibnizi dolgot: ez a világ a lehető legjobb világ, épp azért, mert állandóan aktualizálja magát, tehát ugyanakkor állandóan eliminál is, „omnis determinatio negatio est”. Igen ám, de egy adott minőséget tökéletesít, tehát kvantifikál. Így megmaradunk egy terjedelmi marxizmus témakörében (a meghatározás Kolakowskié). Fennáll viszont az a harmadik lehetőség is, amelyen én lovagolok, és az egyetlen, amelyet el tudok képzelni, mégpedig, hogy ez az adott alap lehetőséget ad önmaga meghaladására, hogy azért fejlesztjük, hogy meghaladhassuk. Ez az a régi jó hegeli dialektikai séma... vagy még pontosabban, inkább a marxi, mert a hegeli azért fejleszti önmagát, hogy bár meghaladja önmagát, a végén mégiscsak egy adott minőséget extrapoláljon. Ebben a keretben világos tehát, hogy az elmélet miből fakad — csakis

¹ Soyilent green — amerikai tudományos-fantasztikus film, melyben éhinség uralkodik a földön, s a halottakból zöld kekszszertű élelmet készítenek, aminek a neve Green soyilent.

a gyakorlatból —, ugyanis ha az elmélet annyira beképzeli magát, lévén filozófiai, politikai, akár közgazdasági, vagy bánom én milyen elmélet, hogy ő az egyetlen bíró, aki fölülről — most parafrázálom Marxot — csücsül a világon kívül és onnan irányít (a beképzeltség kifejezés is Marxé), akkor az egész odaveszett, mert ekkor az elmélet el fogja szakítani magát saját éltető gyökereitől. Ilyenkor válik utópisztikussá — nem utópikussá! —, hisz minden elmélet eleve utópikus amiatt, mert kivetíti magát. Tehát elszakad gyökereitől. Az ilyen tendenciáknak kettős gyökere van: egyrészt ennek oka megint nem magában az elméletben kereshető — az mindig reflexió végeredményben, mindig másodlagos —, az öreg Marxnak érvényes az a megállapítása, hogy a lét határozza meg a tudatot. Stabilizációs tendenciái vannak magának a rendszernek, az objektívizálódott társadalmi rendszernek, vagyis hát annak az elméletnek, mely tárgyiasult, petrifikálódott stb. Mivel ez stabilizálódni akar, fogja, húzza le, igyekszik magához kötni az elméletet, igyekszik annak betömni száját, levagdოსni vadhajításait, azokat, melyek a legértékesebbek, mert kritikai viszonyulást tükröznek. Az egészből az következik, hogy az elmélet megkapja a szolga szerepét, amit nem tud eljátszani, csak úgy, ha megszünteti önmagát. Ekkor vagy az történik a teoretikusokkal, hogy homo duplexként fogják magukat és szépen uszályhordozóvá válnak, közben másutt a fióknak firkálnak. Az elmélet földalattivá válik, vagy egyszerűen szembehelyezkedik a gyakorlattal, és kikiáltja magát az igazság egyetlen birtokosává, őrzí az igazságot akkor is, ha a gyakorlat letért az útról... ebben van némi igazság, de majd később rátérünk, hogy miért... és amikor az igazság őrzőjévé és páztorává vált, akkor nemcsak a nyáját akarja megőrizni, nem csupán páztor akar lenni, hanem teremő is, tulajdonképpen meg is akarja csinálni a nyáját, ami pedig elég furcsa feladat, mert az eszmék csak más eszméken keresztül haladhatnak, de azért az anyagi valóságon mégsem. Az egyik oka annak, hogy az elmélet bezárkózik saját elefántcsonttornyába, tulajdonképpen egy védelmi mechanizmus, ami tulajdonképpen agresszió. Ugye, ha másként nem, legalább anyagilag retardálva érzem magam — a társadalom rendelkezik az anyagi erővel — amennyiben a társadalom kicsit ellenséges velem szemben, emiatt kikiáltom, hogy mindenkire füttyülök és hogy kizárólag nekem van igazam. A másik ok viszont az, hogy amikor a gyakorlat így bírálja és így stabilizálja az elméletet, akkor azt nem saját ostobaságából teszi, hanem ismét az elmélet egyik hibáját kihasználva. Ez a hiba pedig a következő: egyetlen teória sem vetheti el a magister dixit elvét mint kiindulópontot, vagyis az elmélet már maga úgy konstituálódik, hogy bizonyos tekintélytisztelettel szerveződik meg, kiemel magának a múltból egyes nagyokat: egy Arisztotelészt, egy Descartes-ot, egy Kantot, egy Fichtét, egy Marxot, és ezekre épít rá még akkor is, ha megtagadja őket, mert meg kell hogy tagadja őket, hiszen az elméletben az a viszonyulás jellemző, ahogyan Arisztote-

telész viszonyult Platónhoz: „Drága nekem Platón, de az igazság még kedvesebb”, vagy amit Nietzsche mondott: „Vajon miért nem akarjátok koszorúmat megtépdesni, miért akartok mindig tanítványok maradni?” Ám a tanítvány akkor tanítvány, és csak akkor tudja meghaladni mestert, ha azt piederasztálra emelte. Tehát az elmélet mindig piederasztálra emel a múltból egyes nagyokat, mert belőlük él, és ha ezeket a gyökereit is elvágja, akkor széthullik, eszmefuttatássá válik. Igen ám, de ezek a nagyok, ezeknek a nagyoknak kivetített gondolatmenetei, melyek mindig absztrakt-általánosak, melyek egyrészt az új elméletben, a tanítványok munkáiban a kritika alapját képezik, de egyben kiindulópontot is, jó alibit szolgáltatnak a meglévő gyakorlat számára, az adott társadalmi rendszer számára, hogy ugyancsak ezekre a nagyokra hivatkozva ítéljék el azokat a tanítványokat, akik a mester szavait az adott gyakorlat ellen fordítják. A gyakorlat úgy véli — némi joggal is —, hogy azoknak a régi gondolatoknak ő az egyedüli gyakorlati örököse. Amikor ez a kétfajta vonulat egybeütközik, akkor kialakul egy ilyen sajátos helyzet, hogy: az elmélet nem lehet meg a gyakorlat nélkül, s bár a gyakorlat is rá van utalva a teóriára, nem eléggé megtörténhet, hogy a praxis nem eléggé flexibilis, nem eléggé elméleti, nem eléggé szövi magába organikus részként az elméletet, és idegenül viszonyul hozzá — megint csak kisebbségi érzésből, anyagi érdekből, politikai, kulturális, gazdasági szempontok miatt —, ilyen esetben kerülnek előtérbe ezek a veszekedések. Ha a gyakorlat nem konstituálódik, ahogyan kell, akkor az elmélet sem konstituálódhat kellő formában. Ilyen esetben ez a két vonulat — egyrészt, hogy az elmélet saját nagyjaira hivatkozik, a gyakorlat meg a teória nagy egyéniségeinek számára megfelelő gondolataira, másrészt az egyik rombolni, a másik stabilizálni igyekszik — nem eredményes, hanem meddő vitát szül, ami az ellentétek ilyen totalításában mind a két fél számára tragikus. Ebből a pattsituációból a kiút csak oly módon lehetséges, ha az illető társadalomban megvan egy olyan tudatos szubjektív erő, amely ezt az ellentétet is át tudja látni, amely a magánvalóságtól a magánvalóság szintjére tud emelkedni, az osztálytudat szintjére, amely a szűk, taktikai érdekeket a történelmi érdekeknek tudja alárendelni — Lukács is beszélt erről —, s ez az erő, nagyon komoly meggyőződésem szerint, nem lehet maga az elméletet művelő intellektüelek ereje, hanem a forrásban lévő vagy kiforrott, valami, aminek megvan a saját alapja. Ez az objektív erő csak maga az az osztály lehet, mely érdekelt abban, hogy az egész hőbelevanc megváltozzon a társadalmi rendszerben, ez pedig a munkásosztály. Ezért nem válhat külön egy modern elmélet a munkásosztálytól, ezért nem haladhatja meg oly módon, hogy csak tagadja, ezért nem beszélhetünk egy abszolút értékneutrális elméletről, vagyis munkásosztályt meghaladó elméletről, vagy intelligenciáról, amely a kreatör szerepét kapná meg és vinné a haladást előre, már csak azért sem, mert nem érdeke, csak olyan

virág, mely egy előzőleg megadott alapon fejlődhet ki. A szubjektív erők, melyek megváltoztatják a praxist nem lehetnek tisztán elméletiek, azoknak a munkásosztály gazdasági-politikai és egyéb totális gyakorlatából kell kiszűrődniök. Az adott körülmények között ezt egy politikai párton kívül nem tudom elképzelni. Szükséges tehát egy politikai párt, mely felelősséget vállal ennek az egész totalitásnak a jövőjéért, mely felelősséget vállal az elméletért, a gyakorlatért is, mert mindkétben részt kell vennie. Tehát magában a politikai szerveződési formában egységesítődik az a tartalom, amely egyébként magánvalósága szerint ellentétes tendenciájú. Az ellentéteknek a megbékélése és persze újabb ellentétek kirobbanása ezen a fókuszon keresztül, ezen a gyújtóponton át történhet meg. A pillanatnyi helyzetben, mely a történelemben évtizedekkel mérhető, még most nem látom lehetőségét annak, hogy egy politikai pártot megszüntessünk. Nem látom lehetőségét annak, hogy az öngazgatás körülményei között a politikai szerveződést csak öngazgatói módon oldjuk meg, mert akkor az öngazgatás nemcsak hogy önreflexióktól lesz mentes — sajnos eléggé mentes —, de nem lesz képes magát magasabb szinten értékelni, ugyanakkor nem konstituálódhat elmélet gyanánt sem, mely önmaga kritikáját adja egy magasabb fokon. Érted? Én nem vagyok képes saját magamat kritizálni, ha nem objektíválódok, ha gyakorlati eredményeimet nem szögezem saját magammal szembe. Ahogy az öreg szakállas mondta, az a lény, amelynek a lényege nem önmagán kívül van, az egy szörnyeteg.

— *Mennyiben autonóm politikai-filozófiai elméletünk, s milyen érvekkel, milyen nézőpontból védekezhetünk a Nyugatról illetve Keletről jövő bírálatoktól?*

— Abban a pillanatban, ha politikailag konstituálódott egy adott társadalom — így a szocialista is —, a klasszikus politikai fogalmakat és értékrendszereket univerzálisan alkalmazzuk mind a szocialista, mind a tőkés helyzetre. Ezek a klasszikus politikai fogalmak és értékek tőkés jellegűek, így rögtön a politikai parlamentáris demokráciára vezetődnek le, arra a törvény előtti egyenlőségre, arra a polgári lét szabadságára, mely elleplezi a burzsoá lét kizsákmányoltóságát. Ebben a kontextusban világos, hogy nagyon egyszerűen és szépen lehet minden szocializmust en général támadni, egyszerűen azzal, hogy nincs benne többpártrendszer, tehát a konstituálódott gyakorlat a társadalmi objektivációk rendszere, eleve represszív, amiatt, hogy nem adja meg az elméletnek a plurális konfrontáció lehetőségét. Azért mondom, hogy plurális, mert egymagában, magával a rendszerrel szemben nem konfrontálódhat és ezenkívül a többféle elmélet egymással, ami miatt felróható, hogy a gyakorlat megszab egy modellt, egy marxista modellt, melyen belül ez a társadalmi objektiváció egyetlen sémát enged kifutni. Ha emellett lé-

tezni enged más sémákat is, mondjuk, a marxizmuson belül Jugoszláviában létezik praxis-irányzat, dogmatista, a dogmatikus dialektikus materialista (diamat) irányzat, egy kis analitikus filozófia, s megengedjük, hogy egy vallásos filozófia is egzisztáljon, akkor ezek a nem официális irányzatok mindig mostohagyerekek, tehát a társadalom szellemi szférájának peremére szorultak, ott éldegélhetnek, mert a tömegkommunikációs lehetőségek jellege miatt nincs alkalmuk arra, hogy nagyobb hatást fejtsenek ki. Ha így szemléljük a dolgot, akkor eleve megkaptuk a sémát, olyat, mely Nyugaton nincs, ezért a nyugati gondolkodók azt hangoztatják, hogy ott élő a gondolat, míg nálunk nem. Ha elfogadjuk ezt a sémát, akkor nyilvánvaló, hogy nem bírálhatjuk, de nyilvánvaló az is, hogy kapitalista szemüvegen keresztül nézve az a szemüveg jónak csak azt tételezi fel, amire felhasználták. Ezzel a nézőponttal szemben az ellenvetés sajnos nem alakulhatott ki máshol, Jugoszlávián kívül, egyéb forrásokból. Itt kell megemlíteni Kardelj munkásságát, az öngazgatási érdekek pluralizmusát, valamint azt a koncepciót, amely a mi politikai rendszerünket minőségileg másnak kvalifikálja, többé-kevésbé normative, de némileg gyakorlatilag is. Tehát ez a mi politikai konstituálódásunk olyan lehetőség — nem mondom, hogy valóság —, amelyet értékválasztási szempontból szembe lehet helyezni annak a tőkés modellnek, mely burkoltan egzisztál a keleti rendszerekben is, de végeredményben ugyanarra a célra fut ki, ha velünk szembehelyezkedik. Nyugaton egy rendszert, tőkés rendszert akar védeni, annak a szisztémának a negatív változatát, amelyet a szocializmus mint világrendszer tartalmaz. A harmadik lehetőség a szocialista öngazgatási érdekek pluralizmusa, mely ilyen formában még Nyugaton sem létezik, mert világos, hogy az ottani pluralizmus tőkés lényegű. Keleten ilyen pluralizmusról szó sem lehet, ott az állam officiális viszonyt alakított ki az elmélettel szemben, s csak egyetlen gondolati rendszert tesz lehetővé. Ha a mi lehetőségeinket vizsgáljuk, akkor a következőket kell megállapítanunk: főleg elméletben vannak meg. Például a jugoszláv elmélet a maga gyakorlati fejlődési alapjáról ugrott ki előre. Koncepciónk rendkívül haladó, de jóval előtte a gyakorlatunknak, mert praxisunk sok mindent még nem realizált, nem sikerült realizálnia, bár megkísérli az összes hibákat vállalva. Vegyük példának a küldöttrendszert, amely persze hogy nem funkcionál úgy, ahogy elvben elképzelhető lenne, viszont mégis egy jobb alternatíva a parlamentáris demokráciával vagy az álpárlamentáris demokráciával szemben, ha ezt a két világrendszert hasonlítod össze s a belőlük kinövő koncepciókat. A mi elképzelésünkkel le lehet, hogy így mondjam, kicsit tompítani a támadási felületeket, és meg is lehet szüntetni őket, de csak hosszú távon, semmi esetre sem rövid időn belül. Mi nem fogadhatjuk el az eurokommunizmus koncepcióját, sem a keleti elképzeléseket, mivel történelmi helyzetünk és konstituálódásunk lény-

gileg más. Mivel lehetőségkereteinkben, az öngazgató érdekek pluralizmusában többféle érdek ütközik, előfordul, hogy az elmélet és a gyakorlat nem egységes attól függően, hogy milyen szinteket vizsgálunk és milyen területeken ütköznek ki az érdekkülönbségek. Így állhatott elő az a helyzet, hogy, fiatal társadalomról lévén szó, rengeteg amorf és a múlttal erősen terhelt nézet ütközik meg. A filozófia szakterületén többé-kevésbé tiszta víz van a pohárban akkor, ha egy vulgáris, extenzionális marxista filozófiát bírálunk, a diamatot. Művelését nem üldözi politikailag az állam vagy a párt, mégis marginális jelenség, azért, mert a mi talajunk az ilyen maghoz viszonyítva terméketlen. A diamat magja talajunkban nem képes kicsírázni, ezért senki sem foglalkozik vele komolyan, egy-két jó öreg ittmaradt filozófuson kívül. Ennek a jelenségnek van azonban egy második szintje is: mivel létezik a tradíció, s a diamat-gondolkodás rendszerint nagyon egyszerű, pozitivista, kézzelfogható, megtörténik, hogy eladják egy földhöz ragadt, leegyszerűsített marxizmusként, és akkor természetes, hogy a gyakorlat ezzel nem tud mit kezdeni, hisz ehhez az elmélethez viszonyítva messze előrehaladt. Ha így szemléljük a kérdéskört, akkor az elmélet és a gyakorlat viszonyában tiszták a relációk, csak az a bökkenő, hogy a diamat nem elmélet, mert steril és nem reflexiója a gyakorlatnak. Vegyük a másik irányzatot, a praxisfilozófiát, mely de facto kinötte magát az öngazgató fejlődéséből, és melynek gyökerei, a praktikus gyökerei a mi társadalmi objektivizációs fejlődésfolyamatunkban vannak, és mint ilyen, ez a filozófiai elmélet ma is aktuális, nem elvetendő, és nem is veti el senki. A probléma akkor jelentkezett, amikor a praxisfilozófiának mint bölcséletnek a következményeit politizálták el, mindkét oldalról, mind az elmélet művelői szempontjából — voltak, akik politikai programot akartak belőle gyártani, igen gyakran saját kizárólagosságukat afirmálva —, mind a másik oldalról, amikor valakik politikai tőkét akartak belőle csinálni a gyakorlatban. Itt történt az összeütközés, megint elvált egymástól az elmélet és a gyakorlat. Ha most a filozófiában jelenlevő igen erős integrációs törekvést szemléljük, akkor felfedezünk egy dialógus kialakításra vonatkozó igényt, mely ezeket a két partikuláris csoportosulásban kicsúcsosodó ellentéteket akarja kibontani. A praxisfilozófia tehát egy olyan elmélet, mely továbbra is tartalmazza a nagy körvonalakat, melynek gyökerei a társadalomban, elméleti gyökerei pedig Marx műveiben és a Marx utáni kiemelkedő humanista filozófusok munkáiban vannak. Ezeket a gyökereket kellene továbbfejleszteni és konkretizálni, azt az elméleti vonalat, mely Marxtól, Lukácsától, Blochtól, Gramscitól vezeti magát, vagy akár a frankfurti iskolától, másrészt pedig aktualizálni azokat a társadalmi gyökereket, melyek tápot adnak ezeknek a gondolatoknak. Mindebben külön felelősségük van a szervezett szocialista erőeknek. Gyakorlatilag ez ki is mutatható, ilyen

kezdeményezések nálunk léteznek, és ezek a kezdeményezések, ez a teradás nem képzelhető el úgy, hogy frontvonulásként játszódik le, hanem flexibilisen, egyes területeken gyorsabban, más területeken lassabban bonyolódik le, az érdekek és vélemények harca több szinten kerül kialakulásra. Olyan társadalomban élünk, mely szellemi forrongásban van; a letisztulási folyamat véleményem szerint ennek az évtizednek a végére várható. Ez a forrongás világviszonylatban a 68-as eseményekkel következett be, reflexiói nálunk is érezhetőek voltak, s hatásuk azóta is tart. Kisebbségi hullámvölgyekkel és erupciókkal megszakítva folyamatban van ez a pozitív letisztulási gyakorlat. Éppen ez a folyamat tompítja a mi szocializmusunk, szocialista elméletünk és gyakorlati viszonyaink ellen fölvethető és fölvetett kritikák életét.

— *A modern filozófia egyik központi témája a létérdekek devalvációjának problémaköre. Minőségileg új társadalmat próbálunk létrehozni. Hogyan érint bennünket ezeknek az értékeknek a devalvációja, milyen specifikus formákat vesz fel nálunk az a folyamat?*

— Mi sem vagyunk kivétel, a társadalmunk sem képez kivételt, mert mi is részei vagyunk egy alapvetően elidegenedett és kizsákmányoló termelési módnak, habár megkíséreljük transzformálni, megszüntetni azt. Tehát, ha abból indulok ki, hogy a szocializmus sem önálló termelési mód, akkor abból kell kiindulnom, hogy olyan transzformációs folyamat, mely igyekszik megtagadni szülőanyját, megváltoztatni, felemelni magasabb szintre. De mivel azzal determinált, annak méhéből jött ki, s annak hatásaiban nap mint nap élünk, nem képes rögtön és gyorsan másként gondolkodni. Ezek szerint az ember értékét sem tételezi másképpen, s ha tételezi, csak egy absztrakt szinten teheti: az ember, a tökéletes, szabad ember idejét kivétíteni, vagy ahhoz igazítani lépteit szívárványkergetés lenne. Elfelejtene azt, ami van. Ez még egy hibája a mi jugoszláv filozófiai elméletünknek, hogy ismétlem: igen gyakran megfélelkezik saját gyökereiről. Elfeledi azt a kauzális alapot, mely meghatároz bennünket. S ez a kauzális alap, melynek hétköznapijait éljük, végeredményben mégis terhelt azzal a gondolatmenettel, azzal az attitűddel, amely az emberiséget egészen az újkortól idáig jellemzi. Ez a felvilágosodás attitűdje: tudás-erény-szabadság koncepció, vagy ha még visszamegyünk az időben, az a jó öreg szókratészi bűn felfogása; mármint hogy a tudás önmagában erényessé is tesz bennünket. Ezt Heidegger annak idején joggal bírálta. Konkrétan szólva ez azt jelenti, hogy mi meg vagyunk terhelve egy adott technikai civilizáció dicsfényével, olyan világitótoronynak vetítjük ki a technikát, a civilizációt, a mai modern társadalmat és annak összes értékeit — pont a fogyasztói értékeit, amelynek mélyén valahol mindig a tőke lapul meg —, hogy ennek visszfénye minket is elvakít. S ebből mi sül ki? Mi a legnagyobb

érték? Fejleszteni a technikát, a civilizációt, és akkor majd megteremtjük azt a szuper-alapot, mely sok szabad időt biztosít, és akkor ez egészen más emberekké fogja fejleszteni az ilyen társadalom tagjait. Ez egy nagy álom, ez így nem történt meg. Marcuse nagyon indikatív ebből a szempontból, és én igazat adok neki, mert tényleg nem történhet meg ez a minőségi változás az emberekben olyan társadalomban, amely nem változtatja meg radikálisan álláspontját nemcsak a társadalmon belüli exploatacióval kapcsolatban, hanem az egész társadalomnak, a totál emberiségnek, tehát a generikus embernek viszonyát önmaga anor-ganikus testéhez, a természetéhez. Ma még mindig él a kizsákmányoló domináció hübrisze (Marcuse kifejezése) a szocialista koncepciókban is. Mi mint politikailag szerveződött társadalom, a gazdasági hatékonyság szemszögéből vizsgálva a fejlődést, elsősorban is erőterljesen azon igyekszünk, hogy megszüntessük a kizsákmányolást társadalmi relációkban, ám ezt úgy akarjuk elérni, hogy továbbra is forszírozzuk az egész társadalom kizsákmányoló viszonyát a természettel szemben. Hát ez ugye nagyon kérdéses és furcsa dolog, mert vajon szabad lehet-e az a nemzet, mely a másikat elnyomja, vajon szabad lehet-e az az osztály, mely a másikat elnyomja . . . általánosítsunk: szabad lehet-e az emberiség önmaga relációjában, ha mint egész kizsákmányoló alapon, oszd meg és uralkodj, uralkodj és élj alapon viszonyul — tiszta tőkés logika ez az újkori attitűd — a természettel, önnön szervezetlen testével szemben? De ez a koncepció megvan, s keretében mindig arról beszélünk, hogy új emberi szükségleteket kell kifejleszteni, az új emberi szükségletek alatt azonban mit értünk? Egy adott, egy meglévő kvalitás variációs kiterjesztését. Még tovább menve ez azt jelenti, hogy a fogyasztói értékeket adjuk el illetve vásároljuk meg magunknak új értékek gyanánt. Én ezt nem fogadom el, mert ezek szerint mi a régi értékrendszert nem vetettük el lényegében, csak fenomenjeiben. A régi értékekről lebecsülően beszélünk egy meghatározott ideológiai szótárral. De a gondolatainkban, a filozófiai viszonyulásban, valahol a kisagyunk mögött, a hipofízisünkben ott rejlik az *érték*. Mert mi az érték? Csak az, amelyet birtokolok mint magántulajdonos, legyen ez a magántulajdonos akár az egész emberiség. Ily módon nem tudjuk az ember egyetemülését — amiről Marx beszél mint a szabadság lehetőségéről — kifejleszteni, nem tudunk igazi közösséget kifejleszteni, hanem csupán egy látszatközösséget, melyet csak a pénz és az érdek fűz össze. Nem tudjuk a munkának a generikus, teremtő lényegét kiemelni, hanem csak a munkának a reprodukív lényegére tudunk koncentrálni, és a tudat ilyen esetekben nem alternatív-kutató lesz, hanem célracionális. A cél, az lehet ideális, a szabad társadalom, de ehhez az eszközök túl racionálisan vannak megválasztva a technika eszközeiben. És mindaddig, míg a technika eszközeiben racionalizálódik az ember, addig nem az ész, hanem az érte-

lem vezetése alatt van. Saját, termékeinknek, konstrukcióinak funkcionális rabjaivá válunk. Persze, hogy ilyenkor atomizálódik az ember, nem hajlandó valódi, generikus érdekei és értékei érdekében lemondani a kvázi-értékekről, amelyeket egy technikai racionalitás és alapjában véve egy kizsákmányolóan konstrualizálódott technikai racionalitás mindennap az orra elé tesz. Ezeket akarjuk hipertrofálni, s persze, hogy akkor az a következmény, hogy elveszítjük magát az embert. Itt van, nézzük meg például az architektúrát. Relatív szegények vagyunk, tehát akkor okoskodjuk ki azt, ami célracionális, egy erkölcsi kifogást bevetve: jobb, ha mindenkinek van fürdőszobája — bármilyen pocskis is —, mint ha senkinek nincs, vagy csak kevésnek van. És akkor csinálunk hatalmas kalickaházakat, sőt olyan komplexumokat — itt van Szabadkán az az új városrész a régi Pionír helyén —, melyekben nem lehet humánusan élni. Az egész ember—ember viszonylat szurrogátummá válik. És nézd meg annak az egész komplexumnak a viszonyát a természethez. A toronyházak lakója számára a természet csak a kizsákmányolás objektuma lehet: „Nem ismerem, tehát csakis ellenségesen viszonyulhatok hozzá.” Ez az egész teszi természetesen illuzórikussá azt, hogy valami szocialista architektúráról beszéljünk. Vagy vegyük tekintetbe, hogy miként viszonyulunk az oktatási rendszerben mindehhez. Nekünk nem az a fontos, hogy az életre neveljük a gyerekeket és társadalmi relációkat alakítsunk ki bennük, hanem a tudáshalmaz hipnotizál bennünket. Hiába beszélünk mi arról, hogy a társult munka szolgálatába állítjuk az oktatást, hogyha az az oktatás végeredményben mégis örületes mennyiségű tudás felhalmozására törekszik, amelynek befogadására egyedül a gyerekek memóriáját angazsáljuk, nem a relációkat. És aztán elvárjuk, hogy az így kisütött ember majd a gyakorlatban újfajta viszonyokat alakít ki. Az újfajta viszony már hiányzott az ember kialakításánál. Képtelen: ha te egy gyereket tizenhárom éves koráig a kezénél fogva vezetsz, mert félted, nehogy megüsse magát, vagy elessen, és akkor egyszer csak el kell engedned, te csodálkozol, hogy nem tud ugrani, szaladni, hanem támolyog. Világos dolog! Tömjük tudással, csak a memóriára alapozunk, válaszoló embereket nevelünk. A kérdéseket is megadjuk, azokra feleleteket kell bebiflázni. Hiába követeljük meg utána, hogy az az ember kérdéseket tegyen föl, hisz nem tudhatja, ha nem szokott bele! Ez az alapvető probléma filozófiai szempontból, vagyis, hogy miért devalválódnak tulajdonképpen az emberi értékek, ami utána az individuális szinten egy létbizonytalanságot eredményez. Nem vagyunk képesek arra, hogy a homogeneizációt — Heller Ágnes kifejezése — vagy a külsővé válást — Lukács kifejezése — abba az irányba tereljük, hogy az egyedből olyan személyiség váljék, amely elvben minden nembeli képességét kifejlesztheti. Mi már eleve megszabjuk, hogy az egyén milyen prizmán keresztül fejlesztheti ki bizonyos nem-

beli tulajdonságát. Elvben lehetősége nyílik minden nembeli tulajdonságának kifejlesztésére — az egyetemességre, a szabadságra, a tudatra —, csak az egyéni választással maradunk adósak. Eleve megszabott utakat kínálunk fel. S ez az út a technikai racionalitás. Az etika területét, akár a szexuális morált, az öltözködést vagy a generációs erkölcsöt vesszük görcső alá, fel kell ismernünk a kapitalista sztereotípiákat, melyeket nem tudunk helyettesíteni, vagy szurrogátumokkal pótoljuk. Vagy megtörténik, hogy az egyik hazugságot a másikkal. Például rájöttünk, hogy vallási szempontból kellemetlen, ha Karácsonyt csinálunk, mert az misztifikáció, erre nagy bölcsen kitaláltuk, hogy nem a Jézuska hozza a karácsonyfát, hanem a Téliapó az újévfát. Újabb misztifikáció után nyúltunk, ahelyett, hogy a környezetbe építettük volna a jelenséget. Viszonyunkat a természethez csak az ökológiai probléma-tika szemüvegén át tudjuk szemlélni. Nekünk ez azért okoz gondot, mert hogyha szennyezett a természet, vagy ha még jobban elkoszolódik, akkor a mai adott termelési technika kerül veszélybe, és ezen keresztül kerülnek veszélybe a már kialakított értékek is. Hogy esetleg más értékek behelyettesítéséről gondolkoznánk, arról szó sincs. Nem azt képezem, hogy az embernek le kellene mondania a természet felletti uralmáról, mert akkor megint baj lenne. Csak azon apellálok, hogy az ember a természet fölötti uralmát ne exploataciós módon valóítsa meg. Márpedig ez lehetséges. És egy szabad társadalom feltétele is. De ez is csak abban a keretben lehetséges, hogy a személyiség homogénizálja magában nembeli tulajdonságait, hogy cselekvésében a praxis szintjére emelkedhessen. Márpedig hogyan emelkedhetnék és a praxis szintjére cselekedeteimben, hogyha csakis és kizárólag azért megyek ki a természetbe, mert eleve tudom, hogy nekem az szükséges, de amikor kinn vagyok, természetes dolog számomra, hogy eldobálom a papirosokat, letördelem a növényeket. Számomra a természet csak egy objektum, a kizsákmányolás tárgya, melyből hasznot húzhatok. A totalitás koncepciója megszűnt, s nem is foglalkozik vele senki sem, pedig komoly filozófiai probléma, mely teljesen kidolgozhatatlan. Világos dolog hát, hogy nálunk az egzisztencialista filozófiák termékeny talajra lelnek, mert azok megoldási javaslati irracionálisak, s mint ilyenek vonzóak. Akár a hippikre gondolunk, akár a kábítószeres változatra, vagy a zen-buddhizmusra, vagy akár a szuper, magas szintű változatra, amikor Heidegger azt mondja, hogy az ember a lét pásztora, s egy bizonyos elernyedtséggel kell várni arra az egzisztenciális, ugrásszerű pillanatra, amikor intuitíve megvilágosodik előttünk a lét értelme, és rájövünk, hogy az egész élet a nihilizmus, az elértéktelenedés folyamata, és ebből kell magunkat szorongással, egy halálra való étellel kiragadni — egyre megy az egész. Hát kérdem én, milyen program ez? Talán rá tudunk általa tapintani a manipuláltságra, de nem tudunk programot

adni annak megváltoztatására. Vagy hogy még elvontabb szinten fogalmazzak: az ilyen kritika, a létbizonytalanság érzete, sőt mint receptajánlat rá tud mutatni arra, hogy szükséges egy negatív szabadság, de ugyanakkor elveti az angazsált szabadságot. A szabadság valamitől szükséges, nélkülözhetetlen, de még fontosabb ugyanakkor, hogy angazsálódjak, s megteremtsem a szabadságot valamire, amit az említett tanítások nem adnak meg.

— *Egyes kultúrszociológusok véleménye szerint sohasem volt még a történelem folyamán ekkora szakadék a hivatásos kultúra termékei, a „magas” kultúra és a széles fogyasztótábor között. Nálunk is olyan helyzet állt elő, hogy csak a jól szituált értelmiségiek engedhetik meg maguknak a művelődés gyümölcseinek bőséges élvezetét. Például az abnormális könyvtárakra gondolok... Vajon társadalmunkban is az értelmiségi réteg termeli újra magát? Hogyan látod ezt a problémát?*

— Itt tulajdonképpen az a kérdés, hogy miként lehet a munkásosztály forradalmi, hogyha nem tud olcsón hozzájutni a kultúra vívmányaihoz, tehát nem tudja a drága könyvet megvenni egzisztenciális okokból, és ekkor ez hogyan egyeztethető össze — ez a lét, azzal a legyennel, hogy a munkásosztály legyen a szubjektuma a kultúrának. Ez a probléma szerintem így nem közelíthető meg. Nem az a megoldás, hogy olcsóbb könyvet kell adni a munkásnak, mert akkor valakinek interveniálni kell, mondjuk a könyvkiadás dotálásával, s ez ismét a munkás zsebéből történne, vagyis más szóval megint csak másvalaki rendelkezik a dolgozó pénzével. Ez az út tehát nem járható. Én más oldalról keresem a megoldást. A mi társadalmunkban még mindig a kultúra tradicionális receptje él, és aszerint is szerveződik kultúrpolitikánk. Eleve tévúton halad. Mi is az a tradicionális recept? Elsősorban az, hogy a kultúrát a fölépítmény, a jogi-politikai fölépítmény egy elemének, egy fachnak, egy fióknak tartjuk, amely a bázis, az infrastruktúra változásai után, post festa változik, lassan, és aztán mondjuk visszahat. És mindaz, ami a tradicionális kultúra konceptusán kívül van, az nem kultúrprobléma, hanem gazdasági kérdés, politikai vagy tudományos probléma. Tehát azzal a bizonyos fachidiotizmussal elapróztuk az egészet. Ilyenkor világos dolog, hogy a munkásosztály ehhez, az ilyen fachhoz, ehhez a privilegizált kultúrához képtelen hozzájutni, elsősorban, mert nem képes rá időben, nem képes rá anyagilag, de főképp, mert nem motivált rá. Direkte nem motivált rá. Lehet persze moralizálni! A moralizálás: köll nekünk a kultúra? Fontos a kultúra! Ez a hozzáállás olyan végletekig vezet, hogy elvisszük a hangversenyt a gyárba: berakunk három cserép aszparáguszt vagy muskátlit (esztétizáljuk a környezetet), hogy ezeknek a vadhajtságoknak a további még

vadabb formáiról ne is beszéljek. Az én problémám a következő: ahhoz, hogy a munkásosztály kulturált legyen, hogy maga emelkedjen magasabb szintre — mert senki más nem emeli föl —, az történelmi érdeke a munkásosztálynak, ez világos. A gazdasági vonatkozását ennek már a tőkésék belátták, s egy funkcionális kultúrát adtak a proletariátusnak. Világos azonban, hogy a munkásosztálynak egy totális és nem egy funkcionális kultúra kell. Nem arra jó a civilizáltság, hogy jobb munkás legyen valaki, hogy jobban tudja csavargatni a gépeket és nagyobb hasznot hajtszon — sajnos nálunk is sokszor csak erre megyünk —, hanem lehetőséget kell adni arra, hogy a munkás a kultúra jó befogadójává váljék. Ehhez viszont motiváció kell. Sohasem fogom értékelni azt a hangversenyt, ha én azt a zenét utálom vagy nem értem. Tehát nem is vagyok hajlandó pénzt kiadni arra a zenére, hasonlóképpen a könyvre sem, és így tovább. De hogyan legyen a kultúra jó befogadója? Ehhez újra vissza kell térnem a negatív szabadság problémájára egy erkölcsi megközelítési módozattal. Ahhoz, hogy én önkéntesen válaszszak, az szükséges, hogy ne álljak kényszer alatt. Az önkéntes választás azonban mindig többé-kevésbé meggondolatlan, még nem teljes választás. Hova menjek? Moziba vagy színházba? Na, gyereünk moziba! Elmentem, láttam egy dirr-durr filmet, s ez már a következő alkalommal egy kicsit determinálni fog, ha tudaton kívül is. Ám egy idő múlva kialakul egy viselkedési sztereotípia és egy ízlés. Én erre fogok orientálódni, ez a kultúra érdekel, erre vagyok hajlandó, és a tetejében mindig azt hiszem, hogy önkéntesen cselekedtem. De nem a meggondoláson alapuló önkéntességgel. Tehát a negatív szabadságomat — azt, hogy választhatom ezt vagy azt, szabad lehetek ettől vagy attól — alkalmaztam, ám a sztereotípia hatására kialakult egy önkéntes, választás, ami magamat determinál, és megfoszt a szabadságtól, a szabadságtól valamire, tehát választásom már nem szabad választás eredménye. Hogy ezt elkerülhessük, ehhez elsősorban olyan anyagi helyzetet kell biztosítani a munkásoknak — nem az anyagiakra gondolok elsősorban —, olyan helyzetet az anyagi élet termelésében, hogy ott autonóm módon, a meggondolás alapján választhasson, s hogy választása következményének negatív vagy pozitív voltát a saját bőrén érezze. Ehhez elsősorban arra van szükség, hogy a munkakultúra megváltozzon. A munkakultúra alatt nem valami nagy dolgot értek — mint ahogyan egyesek teszik —, csupán a munkaszociológia, a munkapedagógia, a munkapszichológia által vázolt dolgokra gondolok, mármint hogy kulturált körülmények között, kevés erőbefektetéssel, de az autonómia megőrzése mellett dolgozhasson a munkás. Nálunk ezzel kapcsolatban senki semmit nem tesz, mi a múlt század vége felé uralkodó módszerek szerint termelünk. Megint csak képletes beszédhez folyamodok: Marx mondta, hogy pokoli különbség van aközött, hogy kéz-

zel zabálom-e a nyers húst, vagy késsel meg villával táplálkozom. Hát nálunk az a fontos, hogy jóllakjunk, és a mi munkásunk, hogy így mondjam, azt a nyers húst eszi. Mivel alacsony szintű a munkakultúránk, a munkás nagyon kevés dologba szólhat bele munkahelyén, már ami a munka diszciplináját illeti, hisz a meglévő munkakultúra adott, főleg tőkés típusú sztereotípiákat igényel. Nyilvánvaló, hogy mindegy csak mesterségesen épülhet rá az öngazgatás. Nézzük csak tovább: hogyan is alakul ki a munkakultúra hiányában a munka alkotásának kulturális módja? Ez alatt azt értem, hogy nem csupán jól és kulturált módon végezhetem el a rutinfeladatokat, hanem kinőhet ennek alapján belőlem egy szükséglet az innovációkkal, találmányokkal szemben is — amelyeknek még mindig gazdasági hatékonyságú szerepük van. Nehezen adom a fejem ilyesmire, főleg, ha ezt még nem is értékeli nálam. Ebből az következik, hogy ilyen irányú érdeklődést nem is fogok kifejleszteni. Mert amennyiben valaki kifejleszt egy magasabb szintű érdeklődést a munka, a munkaszervezés iránt, érdeklődnie kell a könyv iránt is. Először a műszaki irodalom foglalkoztatja majd, de idővel, mivel felismeri, hogy a körök szélesednek, rá kell jönnie, hogy nem a dirr-durr regények képviselik az értéket, hanem a másmilyen jellegű könyvek. Mivel fogyasztja a kultúrát, s indirekt szüksége is van rá, az ilyen egyén kialakít magában egy befogadóképességet, egy aktív viszonyulást a magasabb értékek iránt. Ilyen módon lehet a kultúrát terjeszteni, de moralizálni, az emberek fejébe tölcserrel tölteni a műveltséget, botlalt hajtani őket a mennyországba — merő hiábavalóság. Ha elvégeztük a feladatokat, tehát az anyagi élet területébe visszük be a kultúrát, a gyárakat kultúrintézményeknek is tartjuk funkciójuknál fogva, ekkor lehet majd idővel a kultúra szélesebb területeiről beszélni, vagyis hogy az ember szabad idejében, szabadidő-kultúrájában a tiszta önaffirmáció kultúrájára fog törekedni. No persze, nem mindenki. Nem lehet mindenként alkotóvá tenni. Heller Ágának a mondását lopom el az *Érték és történelemből*: nem kell minden embernek Yehudi Menuhin hegedűképességeivel rendelkeznie, vagy olyan politikai szintre emelkednie, mint amilyenén Lenin volt. Meg kell adni a lehetőséget az embereknek arra, hogy értékeket — saját érdekeiknek megfelelő értékeket preferáljanak, ez az értékpreferencia azonban nem alakítható ki, a jelenlegi egységes alap olyan szervezésű, hogy sokakkal nem preferáltat. Ha most fogom magam és megnézek egy parasztot, rájövök, hogy az olyan jól preferálja a műtrágyát, hogy na! Noná, mert rögtön a szeme előtt látja alkalmazásának eredményeit. Vagy a hibridkukoricát! Az öregapja erre még röhögött volna, de a fiú és az unoka már nem. A mezőgazdaság jó példát szolgáltat. Viszont más területeken, ahol a kultúrértékeknek a hatása rögtön nem szembeötöl, ott a munkásnak másmilyen hozzáállással kell rendelkeznie. A paraszt könnyen változtatja

meg munkaszervezését és saját munkakultúráját, önnön jól felfogott közvetlen érdekéből fejleszti munkáját, annak kultúráját, ez teszi kezebe a kalendárium mellett a többi nyomtatott szót is, ezért van az, hogy nemcsak a technikai civilizáció vívmányait lehet a sok földművesothonban megtalálni, hanem komoly szépirodalmat a szakirodalom mellett, olyan képeket is láthatunk a falakon, amelyek nemcsak a Jézuskát, a szentháromságot, a cigánylánykát, meg a dombolda!on legelésző kis teheneket ábrázolják... Nem mindenhol ismerhetjük fel ezt a tendenciát, de a fejlődés jeleit nem tagadhatjuk le. A munkásosztály nagyon gyakran sokkal rosszabb helyzetben van, mert a munka professzionális megosztása miatt az eredményeket nem látja olyannyira közvetlenül, nem éli át annyira közvetlenül. A munkaszervezés, a gyár, az iroda vagy az iskola nem tekinti közvetlen fontosságú célnak a kultúra befogadására való nevelést, mely anyagi érdekből történjék. Szó sincs minálunk ilyen rendeltetésű anyagi motivációról. Ha mi egy más kultúrpolitikát akarunk, akkor meg kell szüntetnünk azt a koncepciót, hogy a kultúra egy rezervátum. A kultúra befogadását kell fölemelnünk, az emelheti csak az elemi kultúrát magasabbra...

(A beszélgetés nem szakadt itt meg, de elfogyott a magnószalag. Bár jegyzeteltem, a töredékesen elkapott, vallomásszerű monológ nehezen illeszkedne az eddig érintett problematikába. Úgy terveztük, hogy jegyzeteim alapján egy más alkalommal folytatjuk a beszélgetést. A más alkalom — örökre elmaradt.)

A FILOZÓFUS REMÉNYE

DÉSI ÁBEL

1. SZOMBAT DÉLUTÁN

In memoriam
Bodrogvári Ferenc
(1935—1980)

Milyen mélységből
hozza fel az arcod
a fájdalom
drága barátom

a fájdalom foltjai
sebek lesznek
szombaton délután
szombaton délután

ki fogja az arcunk
tisztára mosni
a sötét gondok
és fájdalmak után

nappal és éjszaka
mért cserél helyet
szombaton délután
szombaton délután

az ajtón ekkor
kopog a halál
hová meneküljünk
szombaton délután

2. SZÜRKE ELÉGIA

Milyen a létünk
a gyászos vágyak
vonulatában
a semmi előtt

látod a múlás
lépteiben már
benne remeg a
félelem is

nyár elején is
itt van az ősz
s éveket borzol
a semmi szele

nyár elején is
pusztul az élet
s lázak dúlják az
őszidőket

milyen a létünk
ha fáj az idő
s fojtogat már
a türelem is

3. MÉGIS ÉLÜNK

A halál nyomán is
marad az élet
és élni kell mégis
a gyászos időket

lehajtott fejjel
s remegő kezekkel
kövessük mégis
a remény szavát

távozók után is
marad az élet
és gyermekek állnak
a sír körül is

valaki mindig
hallgat és gyászol
s holnapra hagyja
a reményeit

valaki mégis
lebírja gyászát
s győz benne mégis
a holnapi élet

4. GYÁSZOLÓ REMÉNY

Milyen a remény
a halál után
az élet közepén
halálban vagyunk

gyászol a remény
és inog az ész
az élet közepén
megszakadunk

él a remény
a csapás alatt
az élet közepén
csak seb marad

marad a remény
az ütés után
az élet közepén
s a halál után

és él a remény
a halál után
az élet közepén
s a jövő útján

így lesz a remény
emberi lét
fájdalom írja
le tiszta nevét

5. AZ ÉSZ REMÉNYE

Felemel végül az ész
eszmei fénye
a gondolat szárnya
időt lehel

a gondolat sorsa
hogy győzzön
az anyag örök
múlása felett

a gondolat útja
is emberi út
de tovább visz mint
az emberi lét

életünk hídján
vonul az idő
s történelmet sodor
a jövő felé

a gondolat lesz
az emberi lét
időből teremtett
cselekvő ész

6. VÉGÜL AZ ÉLET

Végül az élet
élni akar és
életet teremt
a semmiből is

végül az élet
csak végtelen kör
élettel nyílik
halállal zárul

végül az élet
végtelen folyó
elfolyik innen
de bennünk marad

végül az élet
viszi az időt
és az idő is
bennünk folyik

végül az élet
kezdet és vég
végtelen kezdet
s megújuló vég

7. MINDEN SZOMBATON

Milyen mélységből
 hozza fel az arcod
 a fájdalom
 drága barátom

honnan szakad ránk
 a fájdalom napja
 szombaton délután
 szombaton délután

távozó lépteid
 után is itt marad
 a gyászos remény
 virrasztó fénye

a fájdalom foltjai
 végül elszürkülnek
 szombaton délután
 szombaton délután

máskor is jön és
 kopog a halál
 s mi itt maradunk
 szombaton délután

Szabadka,
 1980. VI—VIII.

A VERS ELŐTT ÉS A VERS UTÁN

Levél Bányai Jánosnak

Úgy érzem, hogy erről a versről el kell mondani néhány dolgot. Nem magáról a versről, inkább arról, ami megelőzte és követte, az elmondásra váró élményekről és gondolatokról. De magát a verset is ki kell néha egészíteni.

A vers sohasem mondhat el mindent. Néha csak sejtet, vagy jelez. És sok mindent elhallgat, mert éppen az elhallgatással jut el az igazi dolgok kimondásáig. A vers sűrít és stilizál. Válogat és kiemel az elmondásra váró dolgok között. Ha mindent el akarunk mondani, ak-

kor a mérhetetlen szóáradat és fecsegés vidékére jutunk. Ezt pedig csak a rossz próza csinálja. Mert a jó próza csupán a lényeges dolgok elmondására törekszik.

Két kérdésre próbálok itt feleletet adni:

1. *Mi történt a vers megírása előtt, és miért írtam e verset?*

2. *Miért írtam e versről szóló vallomást, és hogyan kapcsolódik ez magához a vershez és annak élményvilágához?*

A vers ajánlása Bodrogvári Ferenc emlékének szól.

Ez a pár szó, sűrített formában, egy évekig tartó, meghitt baráti kapcsolatot, egy igazi erkölcsi-eszmei közösséget kíván kifejezni. Bodrogvári tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála nemcsak megszakította barátságunkat, hanem egy életre szóló mély sebet is okozott.

Szóljon erről néhány adat és tény:

Bodrogvárit 1970 tavaszán ismertem meg közelebbről. Ekkor indult Szabadkán a három új folyóirat, az *Üzenet az Oktatás és Nevelés* és a *Létünk*. A szerkesztőségek a városháza épületében egymás mellett szeltek.

Bodrogvári az *Oktatás és Nevelés* felelős szerkesztője volt és szerkesztő bizottsági tagja az *Üzenetnek*. Itt találkoztunk igen gyakran.

Ezenkívül pedig, mint szomszédok, szinte naponta az utcán, a ház előtt. Bodrogvári ekkor írta a budapesti egyetemen megvédett, *A humanista értékek lehetőségei a modern társadalomban* című doktori értekezését. A monográfia előtanulmányai, a szükséges szakirodalom begyűjtése és feldolgozása volt akkor számára a legfontosabb feladat. Naponta folytatott beszélgetéseink ebben a témakörben mozogtak.

E mindennapos találkozások idején alakult ki köztünk az az eszmei-erkölcsi közösség, amely mindvégig jellemezte beszélgetéseink és vitáink légkörét és tartalmát.

Az érdeklődés, a nézetek és az életszemlélet rokonsága és azonossága tartós emberi kapcsolatot hozott létre. Mindehhez szervesen járul hozzá, hogy Bodrogváriban egy nagyon közvetlen, nyílt és egyszerű embert ismertem meg, aki szerette a tréfát, és az élet dolgait is jó humorérzékkel szemlélte.

Mingyvig életerős, jókedvű, egészséges embernek ismertem. Talán azért is rendített meg annyira halálának a híre. És az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egyetlen hónap leforgása alatt három barátomat vesztettem el. Közülük kettő (Bodrogvári és Sáfrány) a szomszédaim voltak.

A halálesetek és tragikus figyelmeztetések sorozata április elején indult.

Bodrogvári egy szerencsés kimenetelű autóbalesetet élt át. Jobb kezét súlyos ütés érte, és néhány napig nem tudott dolgozni. De sem csonttörés, sem zúzódás nem történt. Szóval, jól megúsza. Amikor elmesélte, hirtelen jött ötletességgel ezt mondtam neki:

„Íme, a filozófia viszontagsága a technika korában!”

Ezen akkor jóízűt neveltünk. Közben megjegyeztem, hogy erről érde-
mes volna később tanulmányt írni. Nevetve mondta, hogy erre is sor
kerülhet.

Két hét múlva engem ért hasonló baleset. Elütött a városi autóbusz.
de szerencsésen megúsztam (én is) az ilyenkor szokásos csonttörés és
sebesülés nélkül.

Amikor Bodrogvári erről értesült, fejemre idézte saját szellemessége-
met, mondván: íme a filozófia viszontagsága a technika világában. Újra
jót neveltünk.

Aznap este hallottam a hírt, hogy meghalt Jean Paul Sartre francia
író és filozófus.

Ekkor csapott meg a halál közelségének élménye.

Elütött az autóbusz. Két métert repültem a levegőben, elterültem a
földön, és az autóbusz a hirtelen fékezés közben megállt az orrom előtt.
Mert megtörténhetett volna az is, hogy nem repülök a levegőben, hanem
azonnal elterülök a földön és a kerekek alá kerülök. Az autóbusz a fé-
kezés után is ment még vagy egy métert. Két ember felemelt, egy ház
lépcsőjére ültettek. A közlekedési rendőr vitt ki a kórházba. Ott meg-
vizsgáltak, megtapogattak, és megállapították, hogy szerencsésen meg-
úsztam. A jobb kezem könyökéről lehorzsolódott a bőr, ezt bekötötték,
és így saját lábamon hazamentem...

Feküdtem az ágyban, és Sartre halálának a hírére a halál kérdéseit
tettem fel magamnak.

Másnap Bodrogvárral beszélünk erről, és megállapodtunk, hogy ő a
Híd én pedig a *7 Nap* számára írok cikket Sartre-ről. Bodrogvári meg
is írta a cikket, de már csak az ő halála után jelenhetett meg a *Híd*
júliusi számában.

Május elején hosszú és súlyos betegség után meghalt Sáfrány Imre,
életem egyik legjobb barátja, akihez huszonöt éves barátság fűzött.

Két hét múlva újságolták, hogy súlyos agyvérzéssel kórházba szállít-
tották Gyólai Mihályt. Gyólai május 29-én halt meg.

Bodrogvári halálának napján, szombaton délelőtt, még arról beszél-
gettünk, hogy mi mindent kell még megcsinálni. Örömmel újságolta,
hogy május közepén végre befejezte a *Pedagógia és elidegenedés* című
monográfiáját, és átadta az Eletjel kiadónak.

Délután egy ismerősöm már halálának a híret hozta. Nem értettem,
hogy ez most mit is jelent, hogyan lehetséges. Aztán körülautóztuk a
várost, ismerősökhöz és barátokhoz vittük a rossz hírt.

A következő napokban csak erre gondoltam.

Erre a három emberre, aki sorban meghalt, és íme, egy csodálatos
véletlen folytán, én életben maradtam. Arra gondoltam, hogy hányszor
álltam már a halál küszöbén magam is; betegségek, sikertelen öngyil-

kossági kísérletek után, íme, itt élek, pedig hányszor meg akartam már halni, és hányszor sejtettem, hogy csak azért kell élni, hogy átérezzem az élet értelmetlenségét és minden céltalanságát. Azért kell tehát élni, hogy ennek az értelmetlen életnek megkeressem és megalkossam az értelmét, legalább önmagam számára. Legalább egy kicsit, hogy meg tudjak állni a lábamon.

Úgy éreztem azokban a napokban, hogy ezt a temérdek felgyülemlett fájdalmat valahogy ki kell vetíteni. Megírtam hát az emlékeimet Bodrogváriról és Sáfrány Imréről is. De elégedetlen voltam, az emlékező csak bevezetője annak, amit mondanom kell. Valami vers formájú rekviemet képzeltem el. Ezt kell megírni.

Újrahallgattam a klasszikus zeneirodalom rekvijemeit, és a halál témájára írott kompozíciókat. Áttanulmányoztam a klasszikus mészövegeket, a Rekviem és a Stabat Mater szövegeket.

A napokig tartó tanulmányozás után csak arra jöttem rá, hogy mindez kiindulópontnak, serkentésnek jó, de formaként semmi hasznát sem vehetem.

Feltettem tehát a kérdést:

Miről kell most írni?

Miért kell írni?

Kiről kell írni?

A feleletet így fogalmaztam meg: meghalt három barátom, közülük az egyik filozófus, és most erről kell írni. De nemcsak a haláláról, hanem az életéről is, meg gondolatainak utóéletéről. Ekkor akadtam rá Ernst Bloch szerencsés megfogalmazására: *gyászfátyolos remény* (Hoffnung mit Trauerflor). Így született meg a vers címe is. A filozófus és a gyászoló remény. Milyen a filozófus reménye?

A filozófus reménye a gyászoló remény.

Ez lett tehát a vers témája, az egész vers és az egyik rész címe is.

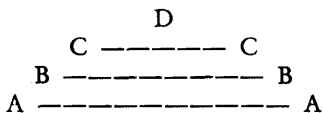
Az első négy sort azonnal megírtam:

Milyen mélységből
hozza fel az arcod
a fájdalom
drága barátom

Éreztem, hogy a hangvétel jó, de itt megrekedtem. Három nap múlva egyetlen lendülettel megírtam a ciklus első részét (Négy verset egymás után.) Néhány nap múlva a további három verset is. Utána három hónapig javígtattam, és mostani formájában augusztus végén fejeztem be. Most úgy tűnik nekem, a megoldás ideiglenesen jó. Egyelőre semmit sem tudok változtatni rajta.

Legnagyobb problémám a gondolati tartalom és a zenei forma összehangolása volt. A vers mai szerkezete munka közben alakult ki. A zené-

ből ismert rondó formát vettem alapul, mégpedig ebben a szerkezeti formában:

A vers tengelye a D betővel jelölt *Gyászoló remény* lett. Ezt öleli át a harmadik (Mégis élünk) és az ötödik (Az ész reménye) vers. A másik keretet a második (Szürke elégia) és a hatodik (Végül az élet) vers adja meg, és végül az alap és a befejezés: az első (Szombaton délután) és a hetedik (Minden szombaton) vers. Az utóbbiak címe is jelzi, hogy ugyanarra a témára épülnek, azzal a különbséggel, hogy az első vers a tragikumba vezet be, a hetedik pedig onnan tárja fel a kivezető utat. Mint amikor a zenében a téma első változatát a vonások, a másodikikat pedig a fa- és rézfúvósok szólaltatják meg.

A vers tartalmi és szerkezeti felépítését így lehetne összefoglalni és továbbgondolni:

1. Szombaton délután. Szombaton délután halt meg Bodrogvári Ferenc; ennek a délutánnak a légkörét és fájdalmát idézi a vers. A szombaton délután újra meg újra felhangzó refrénje itt úgy szólal meg, mint egy makacs basszus (basso ostinato), amely a maga kemény és kíméletlen hangjával a halál jöttét és jelenlétét jelzi. Itt van a halál szombaton délután, és nem menekülhetünk. A végzet itt a Moirák képében jelenik meg. Nem ananké ez, amely objektívebb lehet és kevésbé kegyetlen. A halál mint Moira jelenik meg, rajtaüt, és hirtelen távozik; szombaton délután. A fájdalom és a gyász nyomai, a sebek maradnak utána. Az arcok eltorzulnak, elsötétülnek. És mindezt katarzisz nélkül kell átélni. Mert a halál nem válthat ki katarzist a való élet tényei közt. Az áldozatok és az áldozatok rokonai-barátai számára nincs katarzisz.

2. Szürke elégia. A halál és az elmúlás ténye. Egy általánosabb formában. A klasszikus elégiák hangneme és lírai formája bukkan fel. A címben jelzett szürke szín az esős, borús napokra utal. Áprilisban és májusban kevés volt a napfény és sok az eső, a borús, őszi nap. A létezés a gyász időszakában a semmi ténye elé kerül. Ma volt, holnap nincs. Milyen tehetetlen a Van és a Most világa a semmi előtt. A Van semmivé válik a halál ténye előtt. A halál tényét az élet keretében rejlő destruktív erők váltják ki. Ha nem sikerül őket elirányítani vagy megfékezni, akkor elpusztulunk. Az elmúlásban ezért rejlik a félelem. A türelem ilyenkor csak fojtogat, és lassan sodor a semmi felé.

3. Mégis élünk. A halál tényében az is benne van, hogy meg kell békülnünk a gondolattal, hogy az élet és a halál párhuzamosak. Ezért kell együtt élni nemcsak a halál tudatával, hanem a halál bennünk és körülöttünk élő tényével is. Am a sír körül ott áll az élet. Itt nemcsak

arra gondoltam, hogy elhalt barátainak volt családjuk, és gyerekeikben az élet folytatódik.

4. Gyászoló remény. A remény fogalma itt Ernst Bloch filozófiájának értelmezésében merül fel, nem a szó köznapi jelentésében. Bloch nevezi a reményünket gyászfátyolos reménynek. Olyan reménynek, amely gyászfátyolt visel. A versben szerepel egy latin mondás is, amit az általam ismert lexikonok Luther Mártonnak tulajdonítanak: *Media vita in morte sumus* (az élet közepén halálban vagyunk). E mondásra és címre komponálta gyász-anthémionját Henry Purcell is. A gyászfátyolos remény azt jelenti, hogy a remény tiszta nevét a fájdalom hatja át, a fájdalom írja le. Meg kell szenvedünk a remény értelmét, mert éppen ez az életünk.

5. Az ész reménye. Az előbbi gondolatsor folytatása, de kevesebb fájdalommal és józanabb érvekkel. A gondolat, a megvalósult gondolat, már szebb, tisztább életet él. Az alkotók megvalósult műveik által elérhetik a jövőt és az élet értelmét... A filozófia útját beragyogja a „Szellem hatalmába vetett hit” (Hegel).

Ez a kép bukkant fel előttem többször is e napokban. Az ész reménye és jogos elvárása csak az lehet, hogy az emberi lét végül is majd átalakul cselekvő értelemmé, és így azonos lesz az idő emberi arcával, a megvalósult időbeliséggel (*Zeitlichkeit*). Az emberi ész hivatása az, hogy legyőzze az időt és azonosuljon vele. A filozófia utolsó és legnagyobb feladata az idő legyőzése. Az ember már le tudja győzni a tér, a távolság akadályait és korlátait, de az idő tényével szemben még mindig tehetetlen. A tér minden akadályának a legyőzése az elvesztett idővel fejeződik ki. Idővel kell megfizetni azt, hogy néha-néha sikerül legyőzni a tér akadályait. Az emberi lét még mindig az idő fogságában szenved. Ezt a fogságot kell legyőzni az ész hatalmával, az ész történelmi lépéseivel.

6. Végül az élet. Visszatérés az élet kérdéseire. Az életnek megvan a maga autonóm belső hatalma, hogy felépítse a fájdalom és a sebek elleni védősáncot. Az élet belső lényege az az erő, amely arra törekszik, hogy fenntartsa önmagát és önerejéből tovább növekedjen. És ebben a folyamatban a keletkezés és a halál csak állomások, vagyis a körforgás pontja. Az örök kezdet és az örök vég így lesz egységes egész. A remény funkciója tehát az élet erejének, az élet önvédelmének a fenntartása. Lényegében erről beszél Bloch filozófiája is. Gramsci úgy fogalmaz, hogy az értelem pesszimizmusát az akarat optimizmusa egészíti ki. És kell is, hogy így legyen. A remény funkciójáról szól Walter Benjamin szép mondása is: „Csak a reménytelenek miatt adatott meg nekünk a remény”. Ernst Bloch egyik utolsó nyilatkozatában arról beszél, hogy: „A marxista nem engedheti meg magának, hogy pesszimizta legyen.” És még az élete végén komoran és rezignáltan nyilatkozó Max Horkheimer

is azt mondja, hogy: „Elméletileg pesszimistának kell lenni, gyakorlatilag pedig optimistának.”

7. Minden szombaton. Visszatérés az első vershez. De ezúttal más hangnemben. Most a gyászból kivezető úton járjuk végig a gondolatot. A remény vigasza léttény lesz, a sebek begyógyulnak. És az, ami egykor gyász volt és fájdalom, mára emlékké válik.

E versciklus, e vers-rekviem így akar végül is az élet értelmének, az alkotásban megszülető értelmes életnek a dicsőrete lenni. Megkísérli az élet és a halál, a remény és a kétségbeesés örök egységét feltárni egy filozófus életében és halálában. Nemcsak a gondolat és a gondolkodás tragikus sorsát és lényegét próbálja megszólaltatni, hanem azt is, ami ennek ellenszegül.

Fájdalmas élmények sora hozta létre ezt a verset és ezt a vallomást. És maga a megírás is egyfajta védőbástya akart lenni a fájdalom ellen.

Szabadka, 1980. aug.—szept.

DÉSI Abel

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

EGY PÁRBESZÉD ALLEGÓRIÁJA (I.)

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

az kell, hogy amit gyónok, megbocsássa:
gyónom, hogy védjem! — s igaznak ítélni,
mert a között van a Szemek varázsa,
ami föntebbi égben egyre mélyebb!

(Dante: *Paradicsom*, XIV. 137—140
Babits Mihály fordítása)

Simone Weil szerint nem helyes azt mondanunk: az igazság szeretete — hanem: az igazság szelleme a szeretetben. Hiszen nem szeretet az, ami nem az igazra irányul, ami maga nem igaz, ami nem mondja és teszi az igazat. És nem kérdezhetjük Pilátussal, hogy: mi az igazság? Mert ez az igazság, a szeretet igazsága evidens. Szemben Simone Weil véleményével, Pilátus nem volt filozófus. A filozófus megkérdézheti önmagától, hogy mi az igazság, sőt, talán megkérdézheti még a Seregek Urától is, de nem kérdezheti meg a megkínzott szeretettől. A megkínzott szeretet legfőbb és talán egyetlen igazsága ő maga; amikor azt mondja: *én vagyok az igazság*, akkor ez a szituáció filozófiai igazsága is, mert egyetlen igazsága. Az emberről való elmélkedésnek még a szó szűken módszertani értelmében sem lehet tárgya: minden ember alany, annak kell lennie minden másik ember szemében. Emberek tehát csak az elmélkedés szereplői lehetnek: platóni párbeszéd, szakrális dráma mind ezt formázza, s ilyen szereplőkkel találkozunk mindabban, ami az európai műveltségben (s talán nemcsak ott) igazán spirituális, igazán gondolat. A megkínzott szeretet, a megfeszített istenfiú nem lehet a gondolat tárgya, csak alanya, szereplője, csak akkor mondható: ő az igazság, ez róla az igazság, ha ő maga így szól: *én vagyok az igazság*. A gondolat itt dialógusra van ítélve, ha válaszol is, választ kap, ha kérdez is, kérdéssel kell szembenéznie. Közönyről szó sem lehet. A gondolat csak akkor pihen, gyűjt erőt, ha nem más, mint a természet pusztá szemlélete. Ha az ember úgy néz, hogy nem várja, tekintsenek vissza rá. Az emberekről való elmélkedés nem az emberek társaságában való — tevéleges vagy szenvedőleges — időzés mása: egyik módja csak. Az elmélkedés ekkor átalakítja

az ember tudatát, plurálissá teszi — nem mintha hinnék abban, hogy tudatunk egyszerűen saját tartalmainak összege; többek között azért sem hiszek benne, mert tudatunk tárgyi tartalmai nem írhatják le egy személy (egy szabad ember) tudatát, hiszen kimarad belőlük éppen a személy. Ha az ember tudata a filozófiai (morális, teológiai) elmélkedés folytán átalakul, plurálissá lesz, dramatizálódik, ez tulajdonképpen minden felnőtt ember normális állapotát jelentené. De éppen ezt az állapotot szokás félreismerni. Az elmélkedő ember tudatának szereplői vannak: azonkívül, hogy hajlamai, érdekei, szokásai szerint rendezi róluk szerzett ismereteit — ők tudatának témái is. Mindenki tudja, hogy nem mindegy, *kire* gondolunk; nemcsak az fontos, *hogyan*. Magatartásunk, erkölcsünk, beállítottságunk teljes mértékben megszabhatja azt, *hogyan* gondolunk embertársainkra. Választásunk, bármennyire szabad, bármennyire kihívja is napról napra, percről percre szabadságunkat, éppen ezzel zár magába. A hibátlan szépség és jóság jellemezheti minden gondolatunkat másokról, akkor sem fogunk egyformán gondolkozni. Mert más-más embereket ismerünk. Mivel az emberekről való igazság — ha teljes részvétellel és szeretettel valóban szuverén személynek tekintjük őket, rácsafolván így, alázatos gőggel, a világállapot beteljesült bűnére, ahol minden elkövettetik, hogy a szabad embert tárgyiságára vessék vissza — az emberek igazsága, ezért minden gondolati autonómiánk ellenére meg kell várnunk, hogy szóljanak. Minden igazi megszólalás: csoda. Minden *valódi* új szereplő tudatunk szakrális drámájában: egy-egy föltámasztott Lázár. A legszigorúbb erkölcsre van szükség ahhoz, hogy hasznosan alakítsuk szerepünket, azaz hogy tudásra tegyünk szert (természetesen: gyakorlati, erkölcsi tudásra). Ugyanis gondolatban életünk szereplői félretelhetők, megszüntethetők, megerőszakolhatók, egyszóval tárggyá tehetők: nos, gondolatban is úgy kell bánnunk velük, mint szabad, szuverén személyekkel, máskülönben ugyanis rosszul gondolkoznánk, rosszul és hibásan.

A lepragmatikusabb eszélyesség is arra tanít: ha gondolatban másnak képzelem az embereket, mint aminők valójában, velük szemben alkalmazott stratégiám elhibázott lesz. Ha embertársaink szabadsága szeretetet híján nem is tapasztalható közvetlenül, akkor azt azért mindenkinek el kell ismernie, hogy valamiféle egyetemes tárgyiság szemszögéből az emberek viselkedése legalább irracionális. A tárgyak tologatására berendezkedett, egyneműsítő racionalitás ezt kétségkívül meg fogja figyelni. A racionalitás e modellje persze nem szenved csorbát, hiszen pár statisztikai elv bevezetésével a leírás újra koherenssé változtatható. A jó és az üdvösség, a morál és a teológia szemszögéből azonban minden egyes számít, ugyanis a legfőbb értékek mindig genitivust vonzanak: mindig valaki értékei; mindig valaki üdvössége. Ahhoz, hogy helyesen gondolkodhassunk, meg kell értenünk felebarátainkat. A róluk való helyes gondolkozás egyenlő megértésünkkel. De természetesen vigyáznunk kell: csak

egyvalaki mondhatta, hogy: *én vagyok az igazság*. A teljesen szabad személy. — Tudatunk tudatokkal ütközik. Ezek egy részében tárgyakként tükröződünk. Hogy ezt a műveletet, tárggyá dermesztésünket bárki végrehajtsa, hazudnia kell. — A hazugság maga bizonyítja, hogy a világban nemcsak az van, ami van (es gibt nicht nur das, was ist), van egyéb is: akaratunk projekciója.

Nos: a *rossz* a legjobb példa. A tények láncolata nem túl szoros, a hazugság mint akaratunk projekciója, kivételése változtathat rajta, olyannyira, hogy okává lehet új tényeknek. De természetesen nemcsak a hazugság (mint az interperszonális kommunikációs stratégiák egyik alap-példája) változtathat az egzisztenciális tények láncolatán, hanem egyszerűen az igaz képzelet is: a művészet (és a matematika, ha nem tévedek). Ha a képzelet nem akar hibázni — ami persze lehetetlen, de törekednünk kell rá —, akkor rendelkeznie kell inherens teológiával, azaz: tudnia kell, hogy *van* olyan igazság, amelyet első személyben lehetett kijelenteni, és ez *paradeigmája*, példája minden személyes igazságnak (és *ilyen* az autonóm ember igazsága!), ám ezt többé soha senki nem jelentheti ki joggal első személyben. Ez a mondat az emberről szóló mindennemű igazság misztikus allegóriája, de ne feledjük, hogy az allegória nem az emberről, hanem Istenről beszél. A diasztázis szükséges előfeltétele az igaz képzeletnek. Tudatunk szereplői úgy testesítik meg igazságukat, hogy nem jelentik számunkra magát a jót. Itt a jó közvetett: az a tény, hogy a gondolatainkban fölbukkanó dramatis personae mindegyike szuverén, hogy nem szabad saját erkölcsünkből, saját gyakorlati maximáinkból megkonstruálnunk, jelenti az igazságot, de természetesen nem lehet, nem szabad a játszó személyek valamelyikét (legyen az kollektív személy akár) az igazsággal azonosítanunk: ez bálványimádás volna. A dramatis personae gondolati létérvénye a szuverenitás bizonyítéka és következménye ugyanakkor. A szereplők igazságából nem lehet közös igazságot elvonnunk, mert felebarátaink értékei kollidálnak. Gondolati létük spirituális igazságának ténye túl van rajtuk, és nem elvonatkoztatásnak csúfolt kompromisszum. A gyakorlat kategorikus imperativusa az elmélet határait is kiszabja: a meditációnak nincsenek eszközei, csak személyei vannak. A kategorikus imperativus értelmében minden személynek célnak, öncélnak kell lennie. Az értékcollíziók folytán azonban a tudatunkban — életünkben — fellépő *személyek* különféle célok jelképei. Amennyiben föltétel nélkül elismerjük szuverenitásukat és autonómiájukat, ezzel elismertük egyrészt tudatunk drámai-plurális-dialogikus szerkezetét, másrészt pedig az „*én vagyok az igazság*”, a logosz hiánytalan transzcendenciáját.

Mit jelent ez?

Elsősorban azt, hogy a tudatunkban szereplő személyek fönnállása (érvénye, szubszisztenciája) csak a transzcendenciára való vonatkozásban

értelm-es, kiváltképpen ami a szuverenitást illeti. Ha az önmagát állító igazság, a logosz nem lenne a túloldalon, akkor tudatunk gyakorlati használhatósága érdekében le kellene mondanunk a pörlekedő dramatis personae csodálatos megjelenéséről, autonómiájáról, föltétlenül komolyan vett szavahihetőségéről; hiszen énünk egysége megkövetelné a tapasztalt magatartások — és egyéni imponderábiláiak — egyneműsítő elvonatkoztatását. De ha énünket a transzcendens logosz oldalán kötelezzük el (*ki-űritvén* énünket partikuláris tartalmaitól: nem lehetek elvégre tudatom drámájának epizód szereplője — ez a szerénység túlságos gőg volna, ha jól meggondoljuk), akkor *minden* önállítás föltétlen. Az egyes önállítások csak akkor látszanak abszolútnak, ha transzcendensek: és a transzcendens logosz oldaláról nézve azok. Soha nem lehet azt hinnünk, hogy az „*én vagyok az igazság*” oldalán állva egyes szám első személyben kezdhethjük ragozni az Igét: ez káromlás volna. Az soha nem lehet hiposztázis, csak hipotézis. A transzcendencia föltételezésével megvan a döntő érvünk minden lélek szuverenitása mellett; de ez egy érv morálisan el nem igazít. Így csak egyfajta absztrakciótól menekedtünk. Az embereket nem lehet — szabadságuk fönsége miatt — holmi filozófiai „emberismeret” ürességében elpárologatni (és itt az emberi természet bármiféle metafizikai tana is kérdésessé válik), egyszerűen azért, mert közöttem és mások között nincsen alapvető különbség, reális distinkció, ha van is *gyakorlati* távolság, idegenség, szembenállás; az egyes emberek kisebb-nagyobb csoportjaiban, ezek immanenciájában elvileg nem lehet senki, aki — mások akarata ellenére, pl. a történelem küldöttjeként — *jobban tudhatná*, mi jó másnak: az erkölcsi jó, a gyakorlati maximum-abszolútum eldöntése, kiválasztása *nem delegálható*. (Ahogy demokrácia csak a közvetlen demokrácia lehet, s ahogy az erőszakra alapozott politikai messzianizmus képtelenség.) Megszabadulhattunk tehát a „delegációs elvontságtól”, de belezuhantunk abba az elvontságba, ahol minden egyes emberi kapcsolat külön ens rationis, ami az emberi öntudat összefüggő dramaturgiáját szaggatott thaumaturgiává alakítja. Amikor megismerünk valakit, s tudatunkban megképzik a képe, az életünkről folyó vitában új érv támadt. Ez az érv soha nem függ össze eléggé a vita valódi premiszáival, olykor egészen egyszerűen a számunkra fontos dolgoktól gyökeresen eltérő témára vonatkozik. De rejtelmes módon *érv* mégis: minden találkozással, minden jelenlét tudomásul vételével másképp kell folytatnunk a vitát, másként és másról kell beszélnünk és gondolkoznunk, *mintha* döntő érvet hallottunk volna: talán nem változik töprengésünk módja (bár ez valószínűtlen), de változik a témája, s ez igen nagy változás. Nyilván itt minden logikai és dramaturgiai szabály elesik. Szabályszerűség csak a passzivitásban van, abban, ahogyan a fölbukkanó új jelenlét-situációkat befogadjuk: ebben lehet egység, szabályszerűség — de (legalábbis a kolostori falakon kívül élő modern emberek számára) a

találkozások, a jelenlétek és hiányok mennyisége és állaga irracionális. (Természetesen *nem az*, ha valószínűségi és statisztikai megfontolásokat iktatunk be: az empirikus szociológia kiszámíthatja, hogy az ember kb. kifélékkel-mifélékkel fog találkozhatni ebben az árnyékvilágban, de ilyen elvont általánosítás a szubjektum számára lehetetlen; másrészt pedig egy középkori faluban, céhben, szerzetben mindezt az ember maga is kiszámíthatta, noha persze nem tette: ott és akkor a valószínűség érzékelhető volt, a dramaturgia és a thaumaturgia közelebb esett. Ez romantikus álláspont, meglehet.) Az emberi jelenlét és hiány valóban csak ens rationis, és minden egyes esete — Wittgenstein *Tractatusa* értelmében: tényle — ens rationis, ám akkor az emberi relációk teljes világa is ens rationis. De Wittgenstein azt mondja: a világ tényekre hull szét — az emberi relációk világa sem tény, hanem tények: entia rationis. Az univerzálíák megelőzik az emberi jelenlét és hiány eseteit, mert konstitutív szerepet játszanak a bennük részesedő emberekből, az emberek találkozásakor: az emberi jelenlét egyes eseteinek summája magában véve képzelenség. Csak egységeket lehet összeadni: egyforma halmazokat. Ezeknek a halmazoknak nincsen közös rendezési elvük, *közöttük* sem lehet hát szabályszerűség. A fölállítható elv — s ilyennek valóban lennie kell!, hiszen *másokra* nézve nem vihetjük végig a szolipszizmust! — valóban elv, de nem rendező, nem ír elő szabályszerűség(ek)et. *Egyetlen* kat'exokhén számunkra-való esemény föltételezésével, a lélek—Isten diasztázis akár hitetlen, heurisztikus elismerésével (vagy a transzcendencia *gyakorlati* filozófiája révén) megkaphatjuk a szubjektum szabad különállásának értelmezési elvét, a dialogikus (tehát viszonylagos) transzcendenciát. Tekintve, hogy tudatunk szereplői nem képviselhetik a tiszta spirituális akaratot (ha úgy tetszik: nem mentesek a gonosztól), e hipotézis módszerbeli értéke csupán analogikus.

Allegória.

A szakrális művészet (elsősorban a szómívesség) formakérdéseit válasz előzi meg. Itt nem a lélek Isten bizonyítéka, hanem fordítva. Mivel minden emberi viszonylat rögzített transzcendenciájában, a *Freiheit eines Christebmenschen* (Luther) büszke és kockázatos általánosságában, a csodát csak szabályozni kell, a thaumaturgiát dramatizálni. Itt a tapasztalat (a valószínűség följebb indokolt elvetése miatt) nem pördöntő; az emberi jelenlét eleve megszabott és eleve megszentelt (az ember teremtmény, tehát...). Csak épületes élőkép lehet belőle? Ahogyan az emberi természet filozófiai-realista szemléletére építő dramaturgia párja a logika, úgy a „társadalmiságnak” mint aktusnak az irracionalitását fölismerő értelmezésben kapcsolható lelki thaumaturgia (minden dialogizáló tudat öntörvényű csoda — néha diabolikus csoda!) szintén párosítható egyfajta tudománnyal, azaz, amelyet Simone Weil a misztika, az Istenre-figyelés empirikus tudományának, Keresztes Szt. János (Juan de la Cruz) tuda-

mányának nevezett. Ezt a tudományt — remélem, nem egészen idegenül Simone Weil intencióitól — úgy képzelem, hogy a csodát nem prózára fordítja, de nem is a szeszély ductusához igazítja (ne feledjük, hogy Simone Weil szerint a görög geometria és az evangéliumi vallás egy töről fakadt, ugyanazon áhítat gyümölcse — ezt a tudományt sem szabad hát Püthagorasz és Eukleidész zavaros elleneseként fölfognunk), hanem a társadalmi kényszer karámját megnyitva úgy realizálja a szubjektum, az egyéni lélek haecceitását (azaz egyéni lényegét; a klasszikus meghatározás szerint: „essentiam, quae est individuum propria”), hogy a Kereszt pillanatában, a kereszthez rögzített Istennel, aki egy — örök — pillanatra haecceitásban találta, dialógust létesít. A misztikus gyakorlatban a visio beatifica előlegezéseképpen *van* válasz; a „tudomány” csak arra szolgál, hogy meghalljuk, és ne véljük válasznak azt, ami nem az. A misztikus dialógusban elérhető, hogy a „*mi az igazság?*” kérdésre valódi válasz legyen az, hogy „*én vagyok az igazság*”, ha a haecceitásra irányított figyelemmel úgy alakítjuk át a pilátusi kérdést: „*Ki az igazság?*” Az egyetemes logosznak is lehet egyedi lényege, haecceitása a dialógusban: mivel személy. A misztikus gyakorlat „empirikus tudománya” előkészíti a lelket arra az igazságra, amely néki nem tárgya: holott fölismeréseinknek szokás szerint tárgya van, kimondatik róla az igazság — de itt az igazság megszólal, maga lép tudatunkba. A diasztázis értelmében ez nem lehet tudatunk gyakorlati maximája vagy szabálya; arról nem is szólva, hogy a misztikus élmény kegyelmi kiválasztottság dolga. Simone Weil szerint Istent keresnünk értelmetlenség: csak meg kell neki nyitnunk lelkünket, várnunk kell és figyelünk...

Nem véletlen, hogy a misztika — legyen viktorinus, chaszid vagy protestáns akár — gyakran él az éjszaka metaforájával. Az intenzitás fokozása a dialógus egyoldalú fönntartásával mindig a sötétség (nem a homály!) fokozása. A dialógus azért dialógus marad, de a dialogizáló alany, a szerető misztikus nem kaphatja meg a visio beatifica bizonyosságát. Hite, akarata provokál, hite konstruálja Istent, hogy valamiképpen függővé tegye magamagától, hogy válaszra kényszerítse — itt mindig közel jár a blaszfémiához. Malebranche egyenesen azt írja, hogy a lélek léte és racionális-habituális szerelme vágyakat ébreszt Krisztusban. A földi szerelem és az égi szerelem csak abban különbözik, hogy az előbbi a szeretett lény haecceitására, az utóbbi a szeretett lény quidditására, létszerű mibenlétére irányul. De csak a haecceitás, az egyéni lényeg válaszolhat. Az evangéliumi vallás alapvető jelképe, az egyszerű haecceitásban testet öltő istenemberség, theandria — *én vagyok az igazság* — megszabja a misztika formáját. A misztikus választ akar: szerelme a haecceitás szerelme, azért szükségképpen földi szerelem, ha Istené is. A szerelem sötétje, a szuverén, szabad zuhanás, ahol egybeesni látszik a néhezkedés és a kegyelem (la pesanteur et grâce: Weil), csak az érintkezés

bátor keresése közben élhető át, ahogyan ez Pilinszky fiataalkori verseiben is látható: ott is az éjszaka a legfontosabb metafora. Dialógust létesíteni a szenvedő Istennel nem jelent egyebet, mint a haecceitással magával létesíteni dialógust — és ezt azért véle teszik (végső soron még a hitetlenek is), mert a haecceitás nem általánosítható, nem foglalható össze kvázi-induktív elvontságban, hiszen ekkor már fogalma szerint nem lenne többé az, ami. Ebben az értelemben *csak* földi szerelem van. A misztikus gyakorlat, a kinyilatkoztatás a posteriori tudománya azért irányul egyetlen kitüntetett haecceitásra (a Kereszt pillanatára), mert különben nem lehetne közösség. A misztikusok közössége egy irányba és hasonló módon néz, ezzel spontánul létrejön érzéseik — és gyakorlatuk — közössége. Ugyanakkor éppen ennek a haecceitásnak a tartalma (a szeretet parancsolatával) szabaddá teszi, és éppen a földi szerelemre, sőt, az önszeretetre is az ismert föltételek mellett. A quidditás szerelme csak a csoda lehetne. Az Ószövetségben éppen ezért csak az szeretheti és szereti Istent, akihez szól Isten, akit Isten kiválasztott. Az Újszövetség kötésében az is képes szeretetre, aki nem kiválasztott, sőt, lehetséges a szeretet az Istentől elhagyott világban is. A quidditás szerelme veszendő, ahogyan az elvileg reménytelen szerelem mindig az. Az egyéni lényeg iránti szeretet általában a szeretet — tehát az emberiség értékkollíziókon túli elvont igenlése — mintája. Mivel elismerjük az értékkollíziók, antinómiák megszüntethetetlen, redukálhatatlan létét, ezért nem *valamilyen* emberiséget afirmálunk, hanem az elvonatkoztatásra alkalmatlan alanyokat, ezért az emberiségnek — az emberi lényeknek, a történelemnek — nincs is quidditása. Csak az alanyok haecceitása van, s az azt kifejező éjszaka: a szabadság. Ha a földi szerelemben az emberi lényeket meghatározni akaró dekrétum bölcséleti realizmusa válik parancssá, tehát egy föltételezett quidditás nevében végbemegy az alany redukciója, ezzel nem az alany haecceitása és szubjektivitása szűnik meg, hanem egyszerűen maga a szerelem. Minden emberi viszonylat, amely nem dialógikus és a szeretet mintájához igazodó, az egyes alanyiságokat letromfólvilágszemmel statisztikai diadalmenetét készíti elő. A metafizikai dicsfény-nyel övezett Pantokrátor nem vált ki szeretetet, *tehat* nem létezik, gyakorlatilag legalábbis. A misztikus keresztalja szolidáris tekintete azonban — mert nem hajlandó alanyok általánosítására — létrehozza az egyszeri haecceitás tevékeny öröklétét, saját föltámadásával lényegíti át az érzések közösségének éjszakájában. Az, hogy van-e a haecceitás *mögött* quidditás, értelmetlen kérdés. Semmilyen alany nem redukálható a tárgyiságra, még a — kérdéses — Legfőbb Lényeg tárgyiságára sem, ehhez senkinek nincs joga.

A misztikának, a Kereszt tudományának van tanítása az emberi elméről. Az, hogy emberek élnek, s éppen ők, nem szükségszerű, de — egzisztenciájuk méltósága és az elvont alapzat hiánya miatt — nem is

véletlen. Egzisztenciájuk sajátossága, egyéni lényegük más-más gyakorlatai maximákból következnek. Ha van általánosság, ha léteznek univerzálisok realiter (amiben e sorok írója nem hisz), akkor ez csak akkor férhetne össze az egyes alanyok szuverenitásával, ha csak egyféle erkölcs létezne és a világban nem volna gonosz, nem volna hiány. Az abszolút módon telített, hiánytalan világ, amely beleolvadt az egyetemes boldogság izzásába, mint némely bizánci ikonok szent lidércnyomásain, nem igényelne dialógust, beszédet, nem volna kinek kifejeznie. Tapasztaljuk azonban, hogy a parúzia még nem érkezett el. A világban uralkodó — személyes, intézményi és dologi eredetű — szolgaság sohasem lehet reprezentatív, mert az alanyok tudata, az emberi elme nem a világszellem (vagy a Szervezet, az Intézmény) algoritmus-lépéseinek egyike. Az egyes tudatok inkongruenciája egyértelmű haecceitásuk, saját lényük elismerésével. A tudati aktusokat nem tudati aktusok határolják, noha öntudatot csak öntudat határol. A határt maga az elvi inkongruencia szabja ki, vagyis az, hogy a haecceitás az, ami. Ebben fontosak a misztikus párbeszéddek. Az égi szerelem irreális — tehát a földi szerelem valósága az egyetlen. A misztikus párbeszéddek a szeretet szolidaritását, egyirányúságát, közösséget teszik lehetővé — attól függetlenül, hogy végső terminusukról mit tartunk. A dialogikus tudati aktusok, s közöttük a misztikus párbeszéddek, szinkategorematicus végtelenné állnak össze. (A szinkategorematicus végtelen — Eustachius a S. Paulo meghatározása szellemében — az aktuális és lehetséges végtelen [infinitem actu, infinitum potentia] között helyezkedik el, részei aktuálisak, valóságosak ugyan, de egymástól való különbségük nem aktuális, halmozuk nem rendezett, sokaságuk kimeríthetetlen, összeadásukkal nem kapjuk meg az egészet; vö. a pontok és az egyenes viszonyával.) A misztika tudományának egyetlen mennyisége a szinkategorematicus végtelen. A tudatunkban szereplő alanyok szuverenitásának biztosítéka, láttuk, a transzcendencia. A tudati aktusok szinkategorematicus végtelenségének részei között a különbség azért nem abszolút, mert egyenként, külön-külön is *csak* a transzcendens logosz határolja őket, csak az a határunk. Ha ezt a transzcendens jelenlétet nem ismerjük el, tudatunk szereplőinek nem tudunk alanyi szuverenitást biztosítani, a végtelen teljesen átbillen a potencialitás oldalára, és a teológiából az erkölcsfilozófiába, az empirikus misztikából az empirikus szociológiába csöppentünk. Ami itt lehetetlen, quod erat demonstrandum.

Ennek a végtelennak a heves átélése a tudatunk. Ezt a végtelent nem lehet dinamikus képletbe foglalni, statisztikus-algoritmikus meghatározás pedig sértené axiómánkat, miszerint az alany nem tárgy. A szinkategorematicus végtelen tudatát így nem lehet szimbolikusan, csak allegorikusan ábrázolni. Ez az allegória: a párbeszéd. Ennek rögzítésére tesz kísérletet drámáiban Pilinszky János, a misztikus költő — és legújabb

könyvében is. *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*: ki beszélget Sheryl Suttonnal? Beszélgethet-e Pilinszky János, akinek tudatában egyszer már benne van Sheryl Sutton, még egyszer Sheryl Suttonnal? Van egy belső és egy külső Sheryl? Nincsen. A könyv nagyon következetesen a „Pilinszky János és Sheryl Sutton” nevű tudatállapotot fejezi ki, allegorikusan kiábrázolva minden tudat dialogikusságát és pluralitását. Pilinszky minden poétikai eszközt fölhasznál arra, hogy elleplezze azt a tényt, hogy kicsoda is könyvének szerzője. Hisz ez látszólag nyilvánvaló; de voltaképpen nagyon is bizonytalan; azzal, hogy elhomályosítja, megvilágítja. Ebben a könyvben ez nagyon fontos: az embert itt nem mint a bűn és a szenvedés martalékát látjuk viszont, hanem mint a bűnre és szenvedésre irányuló reflexió esélyei megbeszélésének részvevőjét és tanúját. A vétkező és szenvedő ember ebben a csendes beszélgetésben mint erkölcsi és szellemi lény jelenlik meg. Holott vétkes. Holott szenvedő.

Szemlélhetjük a helyzetet: láz, lábadozás, poros fekete télikabát az irgalmatlan kora tavaszi ragyogásban. Az első fertőzetlen lélegzetvétel; az első illatos zöldségleves; a lassan fölépülő természet első bágyadt hangjai. Minden lábadozáskor, minden hosszú tél után kopácsolnak — ütemesen — az ácsok. Robajlik az ereszcساتorna. Minden most kezdődik. Ki tudna visszafordulni a füledt betegszobába? Ki idézné egészségtől elfelhősödő eszébe a kisimított pléd oltalmazó szelídségét? A hányódó teáscsészék melankóliáját? Vissza a betegszoba evidenciái közé? Miféle keserű port zár az ostyá?

Csupán egy elemi dolog tudását. Hogy a szinkategorematikus végtelessé fényesedő tudati aktusoknak van tárgyuk: éspedig mindaz, ami vagy szépséges közönnnyel, vagy pedig a gyökeres gonosz folytán akarat nélküli: a természet és a bűn. Bármelyik diadalmaskodik az alany fölött — halál. Az „*Urbi et orbi*”: *A testi szenvedésről* című Pilinszky-drámában olvassuk:

„FEKETE PÁPA
Rosszul beszélsz!
FEHÉR PÁPA
Rosszul vagyok!”

A Fekete pápa és a Fehér pápa között megszűnt a párbeszéd; a Fehér pápa vérben-verítékben (és megtapasztalván a szeretetet!) meghalna, de nem vonja le a rosszullet és a rosszul-beszéd radikális különbségének tanulságát: inkább megkönnyebbül és enni kér. Az Apáca kissé családostan állapítja meg, hogy nincs tragédia. A dráma szinte humorosan végződik; a költő nem hajlandó a kommunikáció végét rögzíteni. A Fehér pápának föl kell épülnie az átélt halálos veszedelem után: a halál veszedelmes másokra nézve, csöndje miatt. A *Beszélgetések* befejezése is gyógyulás, a betegszoba félhomályának kódalokjai nem oszlanak el mintegy kakasszóra a verőfényben. Pilinszky nem-tragikus drámája (Walter

Benjamin: szomorújáték, Lukács György: „románc”) a hozzá tartozó allegorikus jelleggel együtt Pilinszky János gyakorlati párbeszédeit is meghatározza. A betegségében erőteljesen afficiált test lázzal felel a lobogó eszméletnek. Az izzástól kifehéruilt költőt a szerencsen királynő ápolja. Tökéletes jelenlét. Minden szenvedés, minden passzívum megsemmisül attól, hogy ez a jelenlét is tárgyává teszi. Az, hogy — amint elmondja — Sheryl Suttont a Harlemben többször is megerőszakolta egy nála fiatalabb fiú, talán jóvátehető. Elégge iszonyú az az amorális biztonság is, amellyel beszél róla. Viszont mindaz, amit az ember a rávetődő tekintet és az ellene törő akció akut magányában átél, apróság akkor, ha nemcsak tárgyasító agressziójukban objektummá jegesedő alanyok (vagy saját agresszióinak tárggyá fagyó áldozatai) határolják, sőt, igazából azok nem is, hanem a transzcendencia: a transzcendencia mint limes, szabályozza azt, hogy öntudat határszomszédja csak öntudat legyen. A vallomástevő és gyónó beszélgetés semmi rosszat nem változtathat jóvá: csak megteremti távolságunkat a bűnhöz és a szenvedéshez. Ez a distancia a szót-értés, a teljes kommunikáltság tevékeny boldogságának distanciája a kintől és a banalitástól. Természetesen e boldogság magva csak a kín és a banalitás lehet, ez a boldogság csak erről szólhat. Mert fogalma szerint tevékeny. Minél több kint tesz tudati aktusai, dialogikus tudata részévé a szeretet emfázisával, foglal belé a szinkategorematikus végtelenbe, annál kevesebb eleme lesz a pusztán evilági passzió potenciális végtelenjének. Végtelen mínusz egy egyenlő végtelennel — de ez nem a mi dolgunk. A mi számunkra nincsenek sorozatba rendezhető egységek; ez a potenciális végtelen nem szellemi valóság; elismerése homályos célzás olyasmire, amit voltaképpen nem tudunk. Bármennyire ismerjük is a gonoszt, bármennyire kerítették is hatalmukba gonosz indulatok, egy Gestapo-ember vagy a hozzá hasonlók tudatát nem érthetjük: a dialógusra és szolidaritásra képtelen tudat nem lehet tudatunk szereplője. Ezzel aláz meg bennünket: hogy elfogadtatja velünk passzív, tárgyi szerepét. Amikor kilép szerepéből — „az SS-nek is van lelke”, „a rendőr is ember” —, akkor csak hazug nyomorult, akit szánni lehet, s aki maga sem értheti magát, mint (mondjuk) az iráni SAVAK dolgozóját.¹ A kínzó csak tárgyára vonatkozhat: mert akinek alany a tárgya, az elveszítette szubjektumát. Mi megbocsáthatunk, de a mi irgalmunk nem jut el a hóhérhoz — pedig a halálra ítélt gyilkoshoz elér. Az erőszaktevőt zsákmányának szerelme sem menti meg: a rabszolgatartót rabszolgájának becsülése sem menti meg — olvassuk csak el az *Historie d'O-t*, a szadizmus e női apológiáját; a férfiak senkik, árnyképek benne. Ha a kín a kommunikáltság tevékeny boldogságának magva, a tárgy távolléte igazán rettenetes. A kín, a szerető részvét indoka a lehető legmesszibbre került a kínzótól és a megkínzottól. Ez a gyökeres gonosz szemléletének ára.

¹ Az esszé a sah bukása előtt íródott.

Ha a művészet, az igaz képzelet (mint az orthosz logosz párja) allegorikusan jeleníti meg a dialogizáló tudatot, azt az illúziót keltheti, hogy az emberi kapcsolatok qua entia rationis büntelenek: az az a pont, ahol a *Beszélgetések* is sebezhetőek. Pilinszky János allegóriája ugyanis háromszintű: az első szinten kibetűzhető a kettős önéletrajz, a másodikon a színházi tárgyú elmefuttatás-suite, a harmadikon a fiktív elbeszélés. Mindenütt a jelenlétről van szó: a konfesszióban, a színpad kinagyított, halálra reflektorozott jelképében, a kiválasztottság kórjáról szóló elbeszélésben. Csakhogy: az első és harmadik szinten igazi misztériumjáték folyik, ahol az esélyek eldőlnék — a második szinten az esélyeket csak latolgatják. Ez azonban szétsugárzik: az első és harmadik szintet is olykor elvonttá suggerálja, pedig a misztériumjáték nemcsak egyszerűen színjáték. Úgy tűnhet, hogy az emberi jelenlét materializálása, amit Pilinszky János véghezvisz, nem fontosabb számára, mint a más ilyen munkája, Robert Wilsoné például. *Kísérletnek* látszik. Ez az értelmezés pedig végzetes volna. A jelenlét allegóriájának hitele nem azon múlik, hogy a kísérlet valóban végbement-é. Ha a jelenlét csupán valaki képzelete, és nem módosítja annyira szubjektumát, hogy a befogadó számára is másfajta befogadást tegyen szükségessé, akkor nem ér semmit. A pusztá én és a hiány művészete ismeretes. A jelenlét dramaturgiája is. De a jelenlét thaumaturgiájára nincs példa. A befogadásra minden művészet reflektál — az anonim piac által meghatározott olvasói befogadásra (Walter Benjamin szerint) először Baudelaire. De a befogadás maga nem irodalmi téma. Az Ige befogadása a misztika témája, az emberi jelenlét szubjektívan elkötelezett befogadása a szerelmi költészet témája — mindkettőre elegendő bizonyítotték Pilinszky János lírája. De hogy valaki megpróbálja könyvnyi metaforába foglalni a jelenlétet mint olyant! . . . A tárgyi sajátos, az, amit a sztoikusok *idiómának* neveztek, itt elválik a beszélgetők haecceitásától. Itt a helyzetnek magának van idiómája (a szóhoz kapcsolható képzettársítások ambivalenciája nem szándékaltalan), ez pedig nagyon érthető okból különbözik a szereplők különösségétől: nem annyira az a fontos ebben a könyvben, hogy Pilinszky János (vagy Sheryl Sutton) beszél, hanem az, hogy Pilinszky Jánost (vagy Sheryl Suttont) hallgatják. Emlékezzünk, Esti Kornél így szólt Kosztolányihoz: . . . az én nevem legyen a címe; azt nagyobb betűkkel nyomtatják . . . — az alteregó színéváltozása értelmetlen *ebben* az allegóriában. Benne nem fontos az, hogy a vallomástevő alakja köddé foszlik-é avagy sem, senkinek nem kell képzelete valódiságát vagy akár konzisztenciáját ellenőriznie. Itt a két szereplő számára lehetne ez föladat, de mivel végig kölcsönös én-appercepciójuk díszletezésével vannak elfoglalva, hát számunkra sem. Két ember magaközlésének színpada — ez nem azonos sem Platón dialógusainak, sem Racine drá-

máinak színpadával. Előbbivel azért nem, mert nem tét benne a fogalmi demokratizmus, a racionalitás általános érvényének igénye, a racionális „fölvezetés” az igazsághoz, egyszóval: mert nem filozófia, az utóbbival pedig azért nem, mert a nézőtéren nem az elrejtőző Isten, Deus absconditus ül (vö. Lucien Goldmann ismert könyvével), hanem — mindközönségesen — ismeretlen emberek. Olyan emberek, akik hasonló drámákat játszanak otthon, ha kis szerencsájuk van. Nem véletlenül esik annyi szó a könyvben a színházról. A kivilágított kommunikáció szemben a némaság sötétjével ennek a könyvnek a szituációja is. Pilinszky János, aki az utóbbi években írt, klasszikus tökélyű — noha szaggatott, noha töredékes — verseiben éppen a befogadás szimbolikájává is tudta változtatni a misztikus lírát, az önközlés allegóriájában elszakadt a befogadástól. Tőle szokatlanul *művészetről* ír (elég ügyetlenül, igaz), és hiányzik könyvéből minden eddigi, nekünk föltárt tapasztalatának föltétlen kritériuma: a szenvedés.

(Befejezés a következő számban)

KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

EGY KÖNYV ÉS TANULSÁGAI

Katona Imre—Lábadai Károly: *Erdők, mezők, vadligetek*. Drávaszögi magyar népballadák, Forum Kiadó, 1980

Ma már nem hatna objektív állításnak, ha valaki azt mondaná, hogy a jugoszláviai magyarság néprajzáról éppen semmit se, vagy attól nem sokkal többet tudunk. Elmaradásaink tükrében azonban az sem mondható meggyőződéssel, hogy túlságosan elkényeztetnek bennünket könyvkiadásunk lehetőségei s néprajzi jellegű kiadványaink száma. (Úgy tűnik, a meglévőből jóval nagyobb kapacitású, rendszeres könyv- és tanulmánykiadást is elbírna már mind a gyűjtők, közreadók, szerzők ereje, mind az olvasóközönség egyre növekvő érdeklődése.) Éppen ezért az olvasó izgalommal és fokozott érdeklődéssel nyúl minden újonnan kiadott néprajzi kiadványért, hát még ha az alcím szerint (Drávaszögi magyar népballadák) olyan területről igyekszik a néprajzi ismeretlenség fehér foltját eltüntetni, mint a sok szempontból érdekes Drávaszög! Mert, bár egy országban élünk, valljuk be, a vajdasági magyar köztudat viszonylag keveset tud ennek a tájegységnek az emberéről, eredményeiről és gondjairól.

Ez a könyv a gyűjtési terület varázsán kívül három jellegzetességével is érdekes az érdeklődő vagy a már szakmailag is tájékozódott olvasó számára.

Azzá teszi elsősorban az a néhány gyöngyszem, ami mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Először is a „Szilágyi és Hajmási” címmel ismert, „a császár tömlőcéből szabadult úrfiak”, azaz a „Török tsászárnak szép leányáról” szóló énekre s az „Elindultam világ útján” kezdetű bújdosóének szövegeire mondható ez teljes hittel. S ezt a két gyöngyszemet a Kopácson, 1795-ben született Csöbrös István kéziratos énekeskönyvéből közölték a szerzők, aki mindössze 39 évet élt s ebből több mint 10 évet mundérban. Ez a kopácsi kéziratos énekeskönyv „irodalmi-népköltészeti értékünk, voltaképpen a legrégibb magyar nyelvű

kézírtos katonakönyv” a maga 59 versével, már csak ennek a két gyöngyszemnek alapján is, mind néprajzi, mind kultúrtörténeti szempontból jóval több odafigyelést érdemelne. Feltehetően teljes kiadást is (150 teleírt oldal átlagosan 20 sornyi szöveggel... A szövegek nagyobb része katonakeserves, katonadal, bújdosóének, szerelmi dal, asszony- és nőbecsmérlő és e históriás ballada” — 1822. és 1825 közt lejegyezve.)

De a kiemelt értékű gyöngyszemek közé sorolható a „Szálláskereső Jézus” című, ókori történetet megéneklő legenda-ballada s a „Halálra hurcolt menyasszony (Fodor Katerina)” középkori eredetű balladatörredék is, nemcsak régiségüknél fogva hanem azért is, mert eddig egyedi darabnak számítanak a jugoszláviai magyarság által is őrzött balladakincsben. Ez utóbbi a magyar nyelvterületről számon tartott 19 változaton kívül „Jugoszláviában csak Kopácsról került elő”. Nagy-nagy kár, hogy dallam nélkül! (A másfél versszakos töredéknek egy teljes versszaka ép. Helyes gyűjtéssel — 1966-ban — tán a dallama is megmenthető lett volna.)

Ritkaságnak számít még a „Kétféle menyasszony (Kéreti a nénemet)” is, melynek az egész magyar nyelvterületen 40 változata ismert. Vajdaságban száz évvel ezelőtt mindössze két példányát jegyezte le Kálmány Lajos. E kopácsi változattal s egy még kiadatlan törökkanizsai változaton kívül (Dr. Burány) Jugoszláviából nincs több hír róla.

Ide sorolható még a kötet címét adó bújdosóének-rabének is, mind szövege, mind dallama miatt.

E könyv másik érdekessége a hatalmas jegyzetanyag. A szerzők szinte jegyzetbe rejtik a tulajdonképpeni hozamot. Ezt a hatást csak emeli a szerkesztés módja: a balladaszövegekhez fűzött jegyzeteket azonnal a szövegek után közlik a szerzők. Ezek a jegyzetek, lévén bőbeszédű szövegmagyarázatok, elsősorban a nem szakavatott olvasóhoz hozzák közel az esetleg általa is ismert szövegeket. Ez a bőbeszédűség néha öncélú is: „Ez a néhány adat egyértelműen a ballada agóniáját jelzi, azért mégsem tanácsos temetést rendezni...” (133. old.) — És épp a Bogár Imréről! Hisz ha egy-egy rossz énekesre fut rá egy-egy gyűjtő, aki csak itt-ott tud egy balladából, az korántsem jelenti még a ballada agóniáját. Legfeljebb csak azt, hogy épp — mellényúlt a gyűjtő. Vagy nem gyűjtött eleget.

A balladák tárgy-történeti taglalásai azonban alaposak, tanulmányértékűek, s vajdasági gyűjtőknek (akiknek a könyvtári kutatás nem kézenfekvő lehetőség) fontos támaszt nyújtanak.

A könyv harmadik jellemzője az a bátorság, mellyel a Kálmány Lajos által meghirdetett gyűjtői elvet: a mindent gyűjteni, amit a nép énekel-t vállalták.

A gyűjtési teljesség Bartók által is megfogalmazott elvén túl („... lehetőleg mindenütt, mindent le kell jegyezni, tekintet nélkül arra, megvan-e már vagy nincs, tetszik-e vagy sem”) a kötet szerzői tovább

mennek „egy lépéssel: eredetétől és értékétől, sőt elterjedtségének mértékétől függetlenül is...” (kötetünk) „... minden szöveget közread, melyet a nép körében gyűjtöttünk”. (9. old.) És mindezt úgy, hogy „... a ballada fogalmát a lehető legtágabban értelmeztük: igyekeztünk minden balladafélét összegyűjteni, és ezeket — megfelelő csoportosításban és jegyzetek kíséretében — közöljük is.” (8. old.)

Ez a nem kis bátorsággal vállalt és a kötet végéig következetesen vitt elv mind a gyűjtésben mind a közreadásban nem kevés buktatón keresztül vezetett, és a figyelembe vett anyag, a gyűjtési módszerek, a szerkesztési hozzáállások szempontjából sok megbeszélnivalót vonz, szinte követel.

Gyűjtési módszerek

A „Drávaszögi magyar népballadák” anyaga egyrészt a már említett Csöbrös István kéziratos énekeskönyvéből (2 típus), Tóth József (1879—1880) íkésiratos verseskönyvéből (1 típus), Pataky András (27 típus 34 változat), Katona Imre (25 típus 39 változat), Lábadi Károly (22 típus 56 változat), Kiss Lajos (1 típus) és Dadai Király Pál (1 típus) gyűjtéséből, valamint 22 tanuló összesen 44 lejegyzett balladájából állt össze. (A két vagy több gyűjtő által lejegyzett anyag a gyűjtők mind-egyikénél jelölve.)

A tanulók a 133 változat 33%-ának felderítésében segítettek. („Rég bevált gyakorlat alapján, kérésünkre és segítségünkkel Lábadi Károlyné Kedves Klára tanárnő diákjai végezték el az ún. felderítő gyűjtéseket.” — 6. old.)

Az iskolai tanulók felderítő munkája valóban a rég bevált, általában bő természet hozó módszerek közé tartozik. Az általuk lejegyzett anyag azonban a legritkább esetben teljes értékű (semmiképp sem azonos értékű), azaz kötelezően csak felderítő jellegű kellene hogy legyen. Balladagyűjtésben az „utána-gyűjtés” a szakmai igényesség, a feldolgozandó anyag iránti megbecsülés fokmérője.

A „Drávaszögi magyar népballadák” 133 változatából 31, azaz az anyag 23,3%-a ilyen „után-gyűjtés” nélkül maradt. Elsősorban dallamuk, de sokféle egyéb adat is, 1976-ban objektívnak nem minősíthető okokból maradt ismeretlen. S mindez egy olyan munkában, melynek egyik szándéka, hogy a balladák életét is tanulmányozza értékes konklúziók igényével! Ha ehhez a számhoz hozzáadjuk a Pataky András által szintén dallam nélkül lejegyzett 34 változatot (a hatvanas évek elején) akkor mindez a közreadott anyag 48,8%-ára, azaz felére érvényes.)

Ez a hozzáállás az anyag közreadói részéről még Kálmány Lajosra hivatkozva sem indokolható, aki száz évvel ezelőtt kizárólag szövegeket volt kénytelen gyűjteni hihetetlenül rossz hallása, botfüle miatt (s

ezt mindhalálíg keservesen fájlalta s fájlalja a néprajztudomány napjainkig), sőt éppen rá hivatkozva nem, hisz ő a gyűjtésben a mindenre kiterjedő figyelmi teljességre törekedett, s tette is olyan hűséggel és részletességgel, ami általában nem a filozoferekre, inkább a konkrétumokhoz szokott természettudományi ágak tudósaira jellemző. Pedig — pap volt.

Ez a szövegcentrikus hozzáállás, úgy tűnik, nem véletlen. Valamiféle „szöveges beállítottságú iskola” tükrö. — Az 53 dallam így került „Függelék”-be, messzire szakítva a törzstől, s a dallamjegyzetek meg még egy külön fejezetbe a dallamok után.

Félreértés ne essék: egy-egy verses népi alkotásnak akár egy sora, motívuma is lehet részlettanulmány tárgya. Hát még a balladaszövegek egészéé! De a „Drávaszögi magyar népballadák” cím már önmagában véve is teljességre kötelez. Mert a dallam a ballada szerves része. (Nem függeléke.) Balladát a nép mifelénk csak iskoláskorában recitál. (Azt is muszájból.) Az még megesik, hogy gyűjtőnek szöveget toliba mond, mert az (roppant helytelenül) csak azt gyűjt, vagy mert a dallamát már elfelejtette az adatközlő, s többszörös visszatérésre nincsen mód; az is, hogy a lejegyző „kivehetetlen dallam” megjegyzéssel csupán a szöveget kénytelen bemutatni, használni. Egészében véve azonban a dallam nélküli ballada romlás eredménye. Az ilyen feltárás romlás-tükrözetés, — romlás nélkül.

A szöveg-dallam egység természetes állapotának számontartása nagyon sok buktatón átsegíthette volna a szerzőket. Nem esett volna meg az a képtelen, fura helyzet, hogy a dallamlejegyző (Olsvai) kénytelen a szövegatanulmányozó hozzáállását követni a dallamjegyzetekben, mondván: „Terjedelménél fogva egy dallamversszakra két szövegversszak hangzik el” (439. old. 18. c.), holott csak arról van szó, hogy a bemutatott szöveget nem hat, hanem csak három versszakban kell írni. A dallam és a szöveg egysége erre kötelez még akkor is, ha így a népdal-
szokványtól eltérő, 18 szótagszámú verset kapunk, — ami magyar nótára vall, mint a dallam is. Mi annak is tartjuk számon már vagy harminc éve. Általában „Szabadkai rabfegyháznak rács-ablakán kiskisír egy nóta” kezdettel Zentán és vidékén minden öregebb tamburabanda vagy kevertbanda (ún. „magyarbanda”) tudja. A várdaróci változatban a „Margit körü sötét fegyház” kontamináció inkább, s nem valószínű, hogy a mifelénk „Margit-körúti fegyházban, Szomorúan fúj a szél, Meg-megrázza ablakait, Rémes dolgokat mesél” kezdetű „munkásballada ihlette meg c.) változatunk szerzőjét” (145. old.), hisz azt korabeli politikai célzattal a „Volga, Volga, ruszka Volga” dallamán énekeltek szerte, alighanem nemcsak minálunk, s ebbe a dallamba nem fér a fenti szöveg.

Hasonló a helyzet „A betyár gyerek talpig vasban” című magyar nó-

tával (Pete Márton szövege, Pete Lajos zenéje), s a „Megfagyott vándor” címmel beiktatott népies műdallal is, amit a vágszímői Rózsa Anna írt be helyesen versszakolva idézett kéziratos daloskönyvébe. Nyilván, mert ismerte a dallamát is. Ismerhette, hisz 1980. IX. 10-én, valamivel 17 óra (magyar idő szerint 18 óra) előtt „nótacsokor” keretében játszott (igaz, szöveg nélkül) a népi zenekar a Kossuth Rádióban. (Dallama keveset változik, csak szövege tisztult le egészségesre mifelénk a közöltekhöz viszonyítva. Általában „Alkonyat száll a pusztára, kegyetlenül süvít a szél” kezdettel 3 nyolcsoros versszakkal közismert. Egy szentimentális, okmagyarázó első versszakát tán nem véletlenül nyeli lassan a feledés.)

A szöveg-dallam egység természetes állapotának tükrében a ballada-szövegek versszakok nélküli írásmódja csak akkor indokolt, ha a szöveg valamennyi sorát ugyanarra a dallamra éneklik. Mert van ilyen is, legfeljebb nálunk nem sok. Egyébként önkényesség az ilyen írásmód („Szál-láskerész Jézus”, „Házasodó legény”, „A királyfi és a cigányleány”), függetlenül attól, hogy ki, mikor, hol és miért használta már ezt a gyakorlatot.

Anyag és szerkesztés

A feltétlenül meggondolásra készítő, szinte feladott leckének is kezelhető, vallott és végigvitt bátorság: az esztétikai és egyéb elvek teljes mellőzése (nem a gyűjtésben, a kiadásban!), és ha még a ballada fogalmának ennyire tág értelmezésével párosul, úgy tűnik, mindent egyszerűvé tesz, szinte mindenre feljogosít. Alaposabb odafigyeléssel azonban ez még sincs így.

A FALBA ÉPÍTETT FELESEG problémájáról. „Mindmáig nem sikerült megnyugtatóan bizonyítani, hogy a falba épített feleség balladája valaha is élt a jugoszláviai magyarság körében, és hogy az itt-ott felbukkanó prózai mondák szóbeli eredetűek volnának, inkább mindennek az ellenkezője valószínűsíthető” — vallják a szerzők. Majd: „Bárhonnan is eredjenek, e drávaszögi mondák közlést érdemelnek” (42. old.) — megjegyzéssel közlik a kötet első helyén a ballada tartalmának elmesélését — négy változatban. Ezt 1971-ben egy hasonló közlemény előzte meg (Katona—Tripolsky: Három magyar népballada vajdasági változatai. Kőműves Kelemen-Fia rabolta anya-Farkas Julcsa. HITK. III. 1971. 7. sz. 17—38.), e könyv jegyzeteiben már azzal a megjegyzéssel, hogy e balladának Kálmány után 90 évvel is „volt még nyoma, még ha ez más mondanivalóval vegyült és feltehetően irodalmi forrásból eredt is”. Majd utána téve: „Mindenesetre Vargyas Lajos érdemben foglalkozott vele nagy, reprezentatív balladamonográfiájában (1976. II. 21—22.), melyben e balladatípus eredetét és elterjedését is feldolgozta.” (43. old.)

Éppen ez indokolja e ballada jugoszláviai előfordulási problémájának megbeszélését.

Sajnos, ma már nem lehet véglegesen megtudni, mit hozott volna e ballada elterjedésének térképén az az adat, ha Kálmány Lajosnak 100 évvel ezelőtt sikerül is a szöveget Törökbecsén lejegyezni. Mert tőle biztosan megtudtuk volna, kitől tanulta előadója, azaz a ballada helybéli szájhagyományozású-e, úgymond: autochton-e Törökbecsén, vagy hogy került oda? (A második világháború egy-két évén át Bácskában is élt csángók után csángó dallamok pl. Moholon 1980-ban is kimutathatók, nem is e célú kutatással: „ezt egy csángó asszonytul tanútam” megjegyzéssel.) A probléma teljes megértéséhez tudni kell, hogy Jugoszlávia magyar lakossága, bár egyre több helyen ölti a szórványosság jellegét, hisz 1961 és 1971 közt 26 995-tel, azaz egy Zenta-városnyival lett kevesebb, (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1978. 108. old.), mégsem olyan több száz éve leszakadt szórvány, mint pl. a moldvai magyarság, mely éppen izoláltságánál fogva őrizte meg sok száz éves néprajzi sajátosságait, s ahol az ilyen anyag gyűjtésekor a szájhagyományos fennmaradáson kívül egyéb lehetőség szinte fel sem merül.

A vajdasági magyarság nem véletlenül ismeri Kőműves Kelemen történetét. A mai 50—60 évesek majdnem mindegyike, falun, városban, iskolában tanulta, olykor évszázadokat is belőle „fejből feladva”. Ezek szülei, idősebbjei, ha nem is esetleg *ugyanilyen* úton, de *ezen* az úton szelvényben informálódott az izgalmas történet menetéről akár a legapróbb részletekig, odafigyelés szerint. Az utolsó néhány évtized tömegkommunikációs módszerei aztán mindent felborítottak. Mai 75—85 évesek nem egyikével meséltették sorra ezt a történetet a probléma felmerülése óta (néhányukat a dokumentáció kedvéért rögzítve is), ahol forrásként a rádió, a televízió jelöltetett meg, pl.: „Mindég szerettem én az ilyenekre odafigyelni, tuggya...!” megjegyzéssel (Zélicity Sándor, 1906. Mohol).

Meggyőződésünk, hogy vidékeinken annak az adatközlőnek a közlése, aki a balladából nem tud (néhány sort bár!) énekelni is, (a szájhagyományosan terjedő anyagban a szöveg-dallam együtt rögzítés erős, sokszor még félsoros töredékekben is megmarad!), nem fogadható el biztonságos adatnak a természetes, szájhagyományos elterjedtség meghatározójaként. Ehhez ma már a dallam rádióból sugárzott formáit is be kell kalkulálni. A mai 8—10 évesek tömegben fújják pl. a „Cönöge madár”-t, s a jövő gyűjtőinek, csak hevenyészve felnyalábolt példákkal, a „Gunaras lány”-ra is, az óvodákban játszott „Egyszer egy királyfi”-ra is, s a jó fülű adatközlőtől akár a „Rákóczy kis úrfi”-ra is ilyen szempontból jól oda kell majd figyelni.

Ennek a helyzetismeretnek a hiányában még az olyan közlemények is megtéveszthetik a kutatót, melyben az adatközlő a forrásról nem tud pontos információt adni, mert „soknótás”-ok szájából sok esetben indokolt a „kiafene tuggya azt mámma mán, hajja”!

Így csapódott be Vargyas is. Mert csupán e történet elmesélése ma ná-

lunk nem fogadható el a szájhagyományozással jelenlévő ballada biztos nyomaként, ha az ember eléggé objektív saját anyagával szemben. A feltételezés pedig még nem tudomány.

Egészen más kérdés, hogy az ember- illetve véráldozat ismerete, az abban való hit, sőt, használata szinte napjainkban is jelen van a jugoszláviai magyarság és nem csak a magyarság tudatában. Sőt, olykor balladaformát is ölt! A *Hallották-e hírét* c. kötetből nem szakmai utólagos meg gondolásból maradt ki a század elején épült újvidéki zsinagóga építésével összekapcsolt, a hírhedt „Tisza-Eszlári per” cselekményét idéző néhány versszakos énekelt balladatöredék Temerinből.

A házverő, építő mővák (kalákák) alkalmával a levágott jószág vagy baromfi vérét (néha csontját is) nem egy helyen komoly arccal vagy nevetve kommentált „hittel” keverték bele a falba (a sarkokba) vagy a malterba a közelmúlt évtizedeiben is:

„Mikó főgyüttek ezek a lícsányok-é! Oszt építettünk náluk. Az unokatestvérém is, falverők vótunk. Hátoszt éccé aszongya egy:

— Nézzétek, micsinál az öreg!

Mégfogta a kakast, akkó évágtá nyakát oszt vitte a ház sarkaira oszt beleeresztette a vért a falba...

... Csináták ezt régebben minálunk is! Persze Még csinájják is néhányun. A vért békeverik, a húst még jóízűen megészik.

Mégszentölik avvá a falat, hogyhát ellenség né érje sosé, mer az má vért kapott. Hogy többet né csurogjon abba szobába vagy épületbe. Amit csinátak.

Amit lévőgtak: baromfit, vagy malacot, vagy birkát, vagy amit...

Hogy né követeljen több vért.” (Zélicity Sándor, 1906. Mohol, 1980.)

A zentai Tisza-híd építésekor egy fiatal mérnök szerencsétlenül esett a magasból a cölöpök közé, s ott halálra zúzódott. Egy öregasszony így kommentálta az eseményt:

— No, most már bizonyosan megépül!

A balladakiváltó alapmotívum nem idegen, sőt, élő, babonás hitként jelen van tehát vidékeinken. A cselekmény története nem hullik rossz talajra. Ez azonban nem jelenti feltétlenül a Kőműves Kelemen ballada jelenlétét is.

Nem lehet vitás, hogy az iskolák, modern tömegkommunikációs eszközök útján nép közé került anyag tanulmányozása nem is egy szempontból az érdekes feladatok közé tartozhat. A minden kétséget kizáróan ide tartozó „Zách Klára” (167. old.) s a más úton is járó, közismert „Fürdik a holdvilág” Petőfi-vers (nem folklorizált, csak romlott) megzenésített formája (137. old.) csak meglibbentése ennek a nehezen felmérhető, hatalmas anyagnak. A mai hetvenen túliakról rég elhalt édesanyjuk óvodás (tan-)dalai sokszor simán gyűjthetők. Ebben a kategóriában lenne említésre méltó a Tisza-vidéken a „Három árva” klasszikus

népballada helyett szinte rendszeresen, szívélyesen kínált „...Egy árva gyermek andalog, Szívét bú tölti el...” is, mint néhai iskolai színpadok emlékezetben még őrzött adaléka, s az anyagmegőrző társadalmi kategóriák végtelen pontos megjelölésével akár a „Két Pókai”, a „Szondy két apródja” (nem énekelve persze!) s a többi, akár epikai, akár nem epikai jellegű vers. Hisz gyerekkori magam fejből tudta már Zalán futásának első harmincvalahány sorát, — nem könyvből, apámtól, aki vasárnapi borotválkozás közben szerette skandálni. Játékból.

De mindez tán nem azonos beosztásban a „végre már ballada!” (164. old.) kategóriával...

A Kálmány-féle hozzáállással, mely szerint mindent gyűjteni kell, amit a nép énekel, vitatkozni nem lehet. Ennek a hatalmas népdal-műdal-sláger-kuplé-stb. anyagnak bármelyik része lehet konklúzió-gazdag felmérés, tanulmány tárgya. A drávaszögi magyar népballadák könyve éppen ezért hasznosan állítja élére a magyar balladakutatás még egy aktuális tanúságát.

Vargyas Lajos reprezentatív monográfiájában (*A magyar népballada és Európa*, I—II. Bp. 1976.) e probléma központi, magma-részében (134 balladatípus) ma elfogadhatónak látszó rendet teremtett. A helyi népballadák, balladás dalok, a ponyvaballadák, a népies műdal eredetű egyéb epikai jellegű dalok együttevén hatalmas tömege ebből a rendből mindmáig kimaradt, perifériára, „függelék”-be szorult (sokkal inkább indokoltan, mint a ballada dallama). Szinte magától értetődő, hogy az elmosódó határértékekre való különös tekintettel a ballada s egyáltalán az epikum fogalma is szinte gyűjtőként, tálalóként, egyénenként variálódik, a „népi”, „félnépi”, „műdal-eredet” számos konfliktuslehetőségét nem is számítva.

Így eshet meg, hogy a drávaszögi magyar népballadák közé 22/B alatt „A vadász és lány” címmel beiktatódik a „Bokorban eprező kisleány volt, A bokor csendes, volt madár sem szólt” kezdetű dal, amelyik csak a balladák közt „Egyelőre változat nélküli, ún. invariáns” (179. old.), hisz pl. a Tisza-vidékéről is szalagon van néhány példányban, de nem a balladák, hanem az „egyéb, idegen eredetű szerelmi dalok” közt olyanokkal együtt, mint a „Soroksáron, mi történt a nyáron, Három kislány játszott egy gitáron...” (alighanem megtalálható mindenféle amerre svábok is laktak). Annál is inkább, mert lássuk be, „A vadász és lány” dalának egyetlen (társadalmilag nem túlságosan intenzív kisugárzású) konfliktusa az, hogy „A mama azt mondja, kerüljelek, A szívem azt súgja, szeresselek.”

Számunkra az sem csoda, ha a 43. sorszámú „Kettős halál szerelmi bánat miatt” címmel kötetbe került „A bihari határszélen nem is olyan régen” kezdetű magyarnótának a népballada, sőt a népdalkiadványokban „nem leltük meg eredetét, sőt még a párhuzamait sem” (286.

old.), pedig Tisza-vidéki szalagainkon is rajta van párszor, — nem is annyira célzatos, öntudatos gyűjtés termékeképp, inkább illemből, hogy a tiszta szívből való kínálás visszautasítása miatt sértés-bántás véletlenül se essék. Csakhogy ha egy „Drávaszögi magyar népballadák” alcímet viselő kötetbe a bekerüléshez elég indok, miszerint „Csak azért került bele a gyűjteményünkbe, mert drávaszögi énekeseink egy része megkedvelte és elég gyakran elő is adták (286. old.), akkor valamennyi népballada-kiadványban (vélem: az egész nyelvterületen) ott kellene hogy legyen a vajdasági kiskocsmák kedvelt epikai repertoárjának nem kis része. Mondjuk: a „Volt egyszer egy hadnagyocska”, vagy egy háborúval előbből az „Egy csendes kis legénylakásban, Az óra búcsúra int” kezdetűek, aztán a „Két nőt szerettem életemben, Egyik volt a drágajó anyám”, vagy az, hogy „Amikor még kicsiny voltam s nem nőtt ki a fogam” (magyarázólag: „Egy asszony ült az ágyam mellett...”), melyeket ma már jobbra csak előadnak, de ha olykor, ha a hegedű- vagy tamburaprímás ujjá alkalmasint rászalad, táncolnak is rá, nem balladát, — tangót meg keringőt; mert hiszen e kiskocsmák repertoárján egyazon epikai igény tartja fenn ezeket a dalokat, mint máskor és másutt (vagy ugyanitt) a közben reális indok-talajukat veszítő klaszszikus balladákat.

A rabénekek közé sem sorolják be pl. az első világháború öregjei közt változatokban is élő dalt, melyben „... Valahol a Bajkál-tó tövén, Haldoklik egy bús magyar legény”, vagy a második világháború után felkapott „Tábortüzek lángja világít az éjben” kezdetűt, melynek arra a sorára, hogy „Kedves feleségem, Írjál ha megkapod (Szekeres Feri bácsi bandájának hangja ma is élön cseng a fülemben), az ötvenes években Felsőhegy valamennyi lakodalmában magukba szállva szipogtak az asszonyok; meg a „Zajcsár táján ragyog a nap, Ragyogó fény hull az egész tájra” kezdetűre is. Mert általában ez jött utána. Pedig nem valamiképp „tilos”, háborús vonatkozásai miatt nem kerülnek be a kötetekbe, mert hisz azonkívül, hogy háborúban, vagy tán inkább háborúk után születtek, mincs szövegükben akadályoztató motívum (mert olyanok is vannak, ahol ez lehet akadály), hanem mert nem tartoznak az eddig különböző mércékkel meghatározott népballada, népi epikum kategóriákba.

Ez az anyag terjedelmében korántsem kevés és mulandó is, mint ahogy a népies-műdal kategóriák számtalan lírai dala is az. Nemcsak ismert, nagy noteszszövegű dalaira vonatkozik ez elsősorban, hisz ezeket jobbra őrzik ismertté vált publikációk, (bár ezek változatalakulásainak kutatása önmagában is szép feladat lenne!). De a falusi, ún. paraszt-magyar-nóták tömege megy feledésbe úgyszólván szemünk előtt, majdnem olyan gyorsan, mint a faragott oromfalak rendszeres fényképezés nélkül. Pedig apáink meg nagyapáink kultúrájának voltak ezek kitöltő részei, és

sajnos egyáltalán nem biztos, hogy minden igazi értéket megőriz majd a későbbi korokra utasított, tisztító emlékezet.

Tudom, igazuk van a szerzőknek. A „méla undor” (241. old.) sok mindenben akadály. De csak azok számára, akik nem teljes valóságban, csak saját ízlésrendszerük elvárásain keresztül szemlélik a népet. Pedig a méla undort kiváltó dalok számával kapcsolatban a kérdés úgy is feltehető, hogy mit és mennyit tesz az okos társadalom, hogy ne vársári nylon-bóvli áraszsa el a háznak falát, polcait, — szellemét?

Szelíd derűvel tűnődik az emberben a kérdés: vajon kiadták volna-e így (ilyen anyaggal) ezt a könyvet Magyarországon?

És ha nem, ez számunkra negatívum vagy pozitívum?

Mindegy. Mi gazdagabbak lettünk egy könyvvel. Egy könyvvel, sok tanulsággal és egy csomó házi feladattal.

SZÍV ÉS GONDOLAT

Tóth Ferenc: *Csontomiglan-csontodiglan*, Forum Kiadó, Újvidék, 1980

Tóth Ferenc ma is a szív verseit írja: szinte mindegyik szövegéből a szeretet illetve a szeretet utáni sóvárgás árad. Ennek köszönhetően korszerűtlen módon szembesül a legkorszerűbb problémákkal. Ma, mikor Dávid ki tudja hányadszor maradt alul Góliáttal szemben, neki még mindig van kedve csúzlit venni a kezébe s, vallomásokat téve, önnön kiszolgáltatottságát harcba vetni. Indulásához képest nem változott sokat: most is naiv, ám tudatosan az. A szerelem jelent számára menedéket, miként első verseskötényében is tapasztalhattuk, de ezúttal finom erotika adja meg a súlyt. Ez annál inkább dicsérendő, mert irodalmunkban a banalitás kifogása mögött egy újfajta szemérem betegsége harapózott el. Régebben az érzelmek fennkölttsége vezetett a sznobizmus felé, ma pedig a durva testiség jelenti azt az ízlésnormát, amit a kor-szellem pecsétje hitelesít. Nagyobb paradoxont aligha lehet elképzelni: a testkultusz tobzódása idején a költők szégyenlik érzelmi világukat. Ezzel szemben Tóth Ferenc úgy lázad, hogy hű marad önmagához. Nem ér-

E számunk nyomása előtt érkezett a szomorú hír, hogy Tóth Ferenc költő, drámaíró és néprajzkutató, az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv- Irodalom- és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, 1980. október 9-én, 40 éves korában közlekedési szerencsétlenségben elhunyt. Tóth Ferenc munkái: *Ősztől tavaszig* (versek, 1961), *Vörös madár* (versek, 1966), *Halál a síkban* (versek, 1970), *Aramkorlátozás* (színpadi játék, 1971), *Jób* (verses színmű, 1971), *Kálmány Lajos nyomában* (Az észak-bánáti népballadák élete, 1975), *A kigyófiú titka* (mesejáték, 1977), *Csontomiglan-Csontodiglan* (versek, 1980).

deklik a rossz tapasztalatok, intellektusát hajlandó az élmény pillanatszerűségének hámjába fogni s Eroszhoz ódákat, himnuszokat zengeni. A háborút követően indult nemzedék után szerelmi ihletésről majdnem kizárólag az ő költészetével kapcsolatban lehet beszélni. Ebben a tekintetben Ács Károly nyomdokain jár, amire *Tetőtlenül* című verse a legközvetlenebb bizonyíték. Noha a képek eredetiségéhez nem fér kétség, metaforaképzése és külső formája mindenképpen a *Szerelemre* emlékeztet.

Nem véletlenül lett *Csontomiglan-csontodiglan* Tóth Ferenc negyedik verseskönyvének címe, alig van darabja, amelyiken valamiképpen ne lehetne kimutatni erotikus színeződést. Ihlető élményének racionális vagy irracionális módon ad formát. Néhol nyíltan, többé-kevésbé hagyományos költői képekkel fejezi ki magát, másutt, a szómágia vonzásának és a népballada törvényeinek engedve, a szerelmi motívum rejtett feszültségként, sejtelemként van jelen. Kivételesen gyakran használt kifejezése — a vér és az év — is biologikus képzetkörre utal. „Vénkör a levegőnk. Ha elmegy valaki közöttünk, vérünk kikerüli.” — olvashatjuk például *A Magányos cédrusban*. A vér áramlása lüktet Tóth Ferenc ütemes ráolvasásaiban és szürrealisztikus rejtőzködéseiben: visszafojtott érzékeségből táplálkozik a verseiből áradó hőenergia.

Ennek a költőiségnek a hiányai a múlt felé fordulás gesztusai alkalmával lesznek szembetűnőek. Tóth Ferenc nem is egyszer a visszahozhatatlanság dalait zengi, s kenetteljesen adja át magát az emlékezésnek. Az ő világában „az a húsz év alatti nyár” az igazi s a nem létező a valódi. Attitűdjében a szülők szeretete és a sorsuk iránti részvét olyan intenzitású, mint amire Fehér Ferenc költészete szolgáltatott egyedülálló példát; s hogy ez nem hagyta érintetlenül a fiatal költő érzékenységét, az többek között ilyen közvetlenebb hatásokból is kiderül: „anyám szabadnak álmodott” — írja Tóth (*Déva vára*); „anyád e járdákon álmodott / erősnek...” — olvashatjuk Fehérnél (*Térdeplő bódék közt*). A *Csontomiglan-csontodiglan* szerzője természetesen inkább csak az élménykör illetve — a fülszövegben és még egy-két helyen kissé közhelyesen megfogalmazott — ars poetica tekintetében mutat rokonságot vajdasági őseivel. A fiatal költő emóciói szorosabban kötődnek a képszerűséghez, amennyiben nem a patetikusabb és közvetlenebb prózaverset választja megnyilatkozásának formájaként. Fehér Ferencnél a terhességben is gyönyörűséges múlt, az egyidőben felemelő és lefojtott életérzés többnyire a versalkotó elemeket is magához hasonította: tartalom és forma közvetlenebbül feltételezte egymást. Ezzel szemben Tóth Ferencnél a kép önállóbb életet él, s a szövegösszefüggés esetenként legfeljebb a hangulatiság ürügyén hitelesíti jelenlétét. Figyeljük csak meg e következő sorokat: „Fölszántott és bevetett földed fölött / most lefelé domboruló ég; / vörösré rágott, tüzes bimbóján függ / szájával a gyermek:

a zöld szemű búzaföld.” Hogy a jelentés az apa emlékéhez kapcsolódik, arra csupán egy birtokos személyrag utal, a remek kép egyébként kis mértékben sem tükrözi az apa hiányát, s ha az említett toldalékot elhagyjuk, akár önálló vers is lehetne.

Tóth Ferenc legkomolyabb költőink közé tartozik, nála a humor leginkább cinikus önédelelként, maró gúnyként jelentkezik, mint akkor, amikor a túl könnyen érvényesülésre vágyónak tart kíméletlen erkölcsi leckét: „Meg arra is gondolok, hogy / puha fát szerzek neked létrának, szöget is hozzá, zsírban / fürdetett szívós acélszöget, de hiába vered a fejsze / fokával, csak nem megy bele. Pedig képzeletedben már / ott élt az égis érő fa legfelső ága, már a királyfi / tenyerében mélyedt a körmöd, s akkor hirtelen rá kellett / döbbed: előrehajolva ülsz itt, és a tenyered verítékétől / izzad előtted a kő...” Számára a nyugalom, a merengés állapota üdvözítő. Annyira ragaszkodik ehhez, hogy saját pózával (a „fehér ördög”-gel) a meddő kódobálást állítja szembe, mint a meddő erőfeszítést, hetvenkedő ostobaságot (*Balra a kódobálótól*). Ugyanilyen önvédelmi jellegű, erkölcsöt tudatosító jellegű a *Meditációk a sírásókról* című verse is. Ez is a kívülállásával tüntet — Tóth Ferenc nem csupán a sírásókkal nem vállal közösséget, hanem a halottakkal sem.

A *Csontomiglan-csontodiglan* című verskötet legjobb verse a *Déva vára*, mely az egyéni és az emberiségi sors azonosságának szorongásos kifejezése, s még akkor is antologikus értékű, ha közel érezzük Pilinszky János versvilágához. Nem sokkal marad mögötte a *Kígyóvőlegény* sem; ebben a humor kivételesen a népmesei és a balladaforma elemeit valamint az erotikus célzásokat életesíti sajátos költői egységbe.

VAJDA Gábor

BOSSZÚ AZ ÉLETEM

Varga Zoltán: *Tücsök a hángyabalyban*, Forum Kiadó, Újvidék, 1980

Az allegorikus ábrázolásban olyankor telnek az írók megoldásra, amikor véleményük közvetlenebb kinyilvánítását lehetetlenné teszik a hatalmi viszonyok. Az allegóriára fanyalodó alkotó két malomkö, két kényszer között vergődik. Az egyik az önkifejezés belső ingere, az írástudói felelősség megnyilatkozás-vágya; a másik az őszinteséggel járó kockázat mérlegelése, a szókimondás önmegsemmisítésének tudata. Az allegóriában a mögöttes jelentés a lényegesebb, olyannyira, hogy amiről látszólag szó esik, az csupán a cenzúra megtévesztésének eszköze. Az allegorikus ábrázolás művelője kimondatlanul is két nagy csoportra

osztja az embereket: beavatottakra, az alkotói üzenet befogadóira valamint azokra, akiknek jobb nem tudni, miről van szó, hiszen ha nem léteznének, egyáltalán nem lenne szükség az áttételes forma művelésére.

Van azonban az allegóriának egy alakja, mely nemcsak szabadságot ad az írónak, hanem — fölényt testesítve meg — mintegy azonos vele. Az író — félreállításában, kívülmaradásában, sértődöttségében, erkölcsi felelősségének tudatában, szellemi magasabbrendűségében stb. — különvéleményét rejtjelekkel burkolja be. Minthogy neki a mások által megközelíthetetlennek hitt lényegbe van betekintése, magától értetődő, ha tapasztalatát képtelen az ábrázolás szokásos közvetlenségével tárgyasíntania. A realista író sztorija az egyszeri és a gyakori egységének illúzióját kelti. Ezzel szemben az allegorikus szemléletű viszolyog az élet közvetlenségétől, játékosztöne annyira fejlett, hogy szelleme képtelen folyamatosan visszatérni oda, ahonnan elrugaszkodott. Úgy érzi: sokkal többet tud az életről (illetve az életről való tudása sokkal mélyebb annál), semhogy a mégannyira is stilizált életképbe beleférhetne mondanivalója. A tükrözés látszatát a lehető legradikálisabban tagadva, új, imaginárius valóságot teremt. Ezzel azonban nem szakítja meg kapcsolatát a realitással, hanem inkább különleges formában teremti meg. Eljárásában tehát egyáltalán nincs öncélúság, hiszen a szöveg visszaható célzattal íródott, s olykor nem csupán teljes egészében (a végső összbenyomás formájában), hanem egyes részleteiben célzatos, sőt olykor tendenciózus is.

Ennek az irodalmi kifejezőmódnak külön buktatói vannak: elsősorban a sematizmus fenyegeti. Az író, akaratlanul is, a forradalmi romantika receptjéhez alkalmazkodik: hősei, tételek hordozóiként, pusztán absztrakciók. Ez azon múlik: vajon az író milyen mértékben enged indulata elementaritásának. Akkor alkot eredetit és értékeset, ha az írás belső törvényeinek engedelmeskedve helyzeteket teremt, s azok belső logikájának kiaknázására törekszik; amennyiben az ötlet esetlegessége a képzelet játékaként állandósodik, anélkül, hogy a példabeszédjelleg a hitelét veszítene. Az így felfogott és megalkotott fantasztikumban a szatíra teremt hidat a kor valósága felé.

Varga Zoltán legtöbb műve az allegorikus magatartásnak abban a szellemében fogant, melynek lényegét az imént igyekeztem körvonalazni. Nagy eredményei és zsákutcái a példálózó töprengés alaphelyzetére vezethetők vissza. Szándéka szerint, a nagy szatirikusok példáját követve, az örök emberi gyarlóságokat ostorozza, s rendszerint olyan, utópiát is többször érintő, határhelyzetet teremt, melyben az általa kárhozottat tulajdonságok tiszta lényegükben mutatkoznak meg. Az emberek a lomha létezés anyagi törvényének engedelmeskedve elrejtteni, tudatalattiba szorítani igyekeznek, amit Varga Zoltán a leplezett betegségnek kórokozójaként mutat fel.

A *Tücsök a hangyabolyban* írásai még az elmúlt évtized első felében keletkeztek, színvonaluk eltérő. Közös jellemzőjük, hogy valamennyi az emberiség mindig időszerű, alapvetően nagy kérdéséhez kapcsolódik. A legtöbb közöttük állatmese, ami már önmagában is dokumentálja: a szerző még mindig a racionalizmus és a felvilágosodás századainak műfajaihoz és gondolkodáskultúrájához vonzódik. Történetei leginkább az emberi természetről készített röntgenfelvételek. Ám ez az állítás félreérthető — mivel Varga hosszú, bonyolult és ismétlődésektől terhes pszichológiai folyamatok lényegét szűrte ki és vetítette egy-egy pontba. Ilyen jellemtanulmány például *Az egér és az oroszlán*. Az állatok a mesékben gyakran valamely emberi tulajdonság metaforái. Az említett novellában az állatok királya éne határainak féltésébe betegszik bele: a gőgje pusztítja el; az egérrel viszont mazochista önfeláldozása végez. Ehhez hasonló *A mostoha tükre* valamint *A király és a gonosz törpe* című novellák problematikája is.

Vargát mindig érdekelték a kiváló egyén és a közösség kapcsolatának társadalmi lehetőségei. E kérdés ez alkalommal a *Tücsök a hangyabolyban* valamint a *Kalásztragédia* című novellákban kerül középpontba. A tücsök és a hangyák nem juthatnak közös nevezőre, mert a tücsök zenéje zavaróan befolyásolja a hangyák munkakultúráját. (Mellesleg: a Varga által kinagyított megoldhatatlan ellentmondást először Plátón látta meg és vonta le belőle a következtetést.) A kalász-konfliktus hasonlóképpen a teremtő irónia remeklése.

A rövidlátó erőszakkal és hamis tekintélykultusszal Varga ebben a kötetében sincs kibékülve, ami legalább négy novellában tükröződik. Kettő viszont (noha nem irónia nélkül) arról tanúskodik, hogy a szerző utópikus hajlandósága ez alkalommal is életjelet ad magáról.

Mindez változatlanul friss élet- és művészetszemléletre utal — valamint arra, hogy Varga Zoltán prózája továbbra is a magyar nyelvterület kivételesen izgalmas olvasmányai közé tartozik.

VAJDA Gábor

FOTO

VARGA-SOMOGYI TIBOR FOTOIRÓL

(Az újvidéki Fotogalériában megtartott kiállítás alkalmából)

A háború után a vajdasági fényképészet sokoldalúan és töretlenül, de a képzőművészeti mozgalmak általános áramlataitól elszigetelten, a kibontakozás egyfajta hermetikus menetében fejlődött. És ha mégoly je-

lents hatással volt is ez a folyamat az amatőr fotográfia, a klubok, sőt az általános vizuális műveltség fejlődésére, meg kell állapítani, hogy a törekvések többsége megszegte a fényképészet alapszabályait. Már Walter Benjamin A fényképészet rövid története című, 1931-ben Beriinben megjelent munkájában figyelmeztetett arra, milyen veszélyeket rejt magában a fényképészetet művészetnek tekintő szemlélet, hiszen nem veszi figyelembe a fotográfia lényegét. Mert a fotográfus a festészet és a grafikai szerkesztés szabályaihoz igyekszik alkalmazkodni, ha arra törekszik, hogy alkotását a művészi festménnyel tegye egyenrangúvá, s a fotónak megszerezze az egyedi műalkotás tekintélyét, miközben megfelelkedzik a fényképészet két lényeges vonásáról: (1.) az eredeti sokszorosításának lehetőségéről és (2.) a fotó dokumentum-jellegéről, amit leggyakrabban feláldoz az „esztétikai” törekvéseknek.

A vajdasági fotózásban, az ún. amatőr művészek körében most egy olyan lendületes fiatal nemzedék jelentkezett, amely a fotográfia természetének és lehetőségeinek tiszteletben tartásával új, a vajdasági fényképészetből mindeddig hiányzó szenzibilitást teremtett. Az új nemzedék kimagasló képviselői Varga-Somogyi Tibor, Lennert Géza, Vladeta Milojević és Nikola Stojanović. Egyre nagyobb figyelmet keltő tevékenységük során (Lennertnek, Somogyinak és Stojanovićnak nemrég önálló tárlata volt Újvidéken a Vajdasági Iparművészek és Formatervezők Szövetségének kiállítótermében, a Fotogalériában és az Ifjúsági Tribünön) a vajdasági fényképészetbe visszatér a kissé elhanyagolt hitelesség és eredetiség.

Egy ilyen bevezető után talán áttekinthetőbb Varga-Somogyi Tibor alkotótevékenységének helye és szerepe. Varga-Somogyinak és társainak sikerült eredeti változást hozniuk a vajdasági fotózásba. Lennert és Varga-Somogyi új, eddig ismeretlen témákkal jelentkeztek. Az élet lüktetését kitapintó fotóikon az urbanizált ember lényének kérdéseit jelentik meg. Az elidegenedés minden kínját átérzve olyan fotókat készítenek, amelyek nem csupán ténymegállapítások, nem a látottak interpretációi, hanem a létezés állapotainak képei.

Varga-Somogyi fotóit ciklusokba és sorozatokba szervezi. Gondolati témákkal foglalkozva szerzőnk ritkán elégszik meg egyetlen felvétellel, valamely folyamat egyetlen pillanatának vagy részletének kiragadásával. A gondolatiság bonyolultsága tervszerűen elrendezett ábrázolást igényel. Az egyes sorozatokon belüli fotók között ezért szoros összefüggés van. Varga-Somogyi egyik legjelentősebb sorozata az Elidegenedés. Négy képen, a témának megfelelő „forgatókönyvvel” dolgozza fel az elidegenedés terhével küszködő ember szorongását. Feketébe öltözött lány áll a két magas fal közötti téren, amely mintha állandóan szűkülne, mert szerzőnk képről-képre távolodik a központi alaktól, s közben a felülnézet, a „madártávlat” méginkább kihangsúlyozza az

egyén tehetetlenségét egy ilyen, mondhatnánk kiútalan helyzetben. A sötét árnyalatokkal Varga-Somogyi nemcsak a motívum alaphangulatát határozza meg, hanem elmélkedésre készített gondolatsort is implikál. Van ebben a négy fotóban valami a rémületnek és a bizonytalanságnak abból a kaffkai légköréből, amely a civilizáció fejlődésének a lélekre bumerángxént visszaható átkaként nehezedik a minderre felkészületlen személyiségre.

Ez a sorozat (Lennert Nemzedék-ciklusával együtt) lényeges tartalmi és formai változást hozott a vajdasági fotóművészetbe. A tartalom teljesen új — Varga-Somogyi gyorsan eljutott a ténymegállapítástól és a látottak interpretálásától a lelkiállapot ábrázolásáig. Értékei mindenek előtt a szerkesztés új szenzibilitásában nyilvánulnak meg, leegyszerűsíti a központi motívumot, kihangsúlyozza a tartalomhordozó részletet.

Az Elidegenedés Varga-Somogyi elkötelezettségét jelezte, a következő sorozatok pedig méginkább megerősítették ezt a hozzáállást. Nagyon közel állnak az elidegenedés témájához a rácsos kirakatok fotói. A szemlélődőt a kirakat belterétől elválasztó rácsok az ember vágya és lehetősége közötti akadályként hatnak. A kirakattal szerzőnk olyan objektumot választott, amely a képzőművészetben a fogyasztói társadalom szimbólumává vált (a kirakat és fényei úgyszólván „lettári tárgyai” a hiperrealista festészetnek és a modern fotográfiának, Varga-Somogyi témaválasztása tehát a kor érverésének kitapintásáról, az időszerű problémák iránti fogékonyságáról tanúskodik). Szerzőnk ugyanakkor a szerkesztés minden szándéka nélkül egy adott helyzetet örökít meg, érvényre juttatva ezáltal a fotográfia egyik lényeges vonását, a dokumentumjellegét is.

Varga-Somogyi fejlődése gazdag, sokoldalú, de témái, motívumai között mégis szoros összefüggés van. Egy-egy témakör újabb törekvéseket eredményezett. Az Elidegenedés és a Rácsos kirakatok sorozata után is jelentkeznek kerek egészé formált témakörök, melyek közül külön figyelmet érdemel a „tájkép”-sorozat. A neoromantikus tájképből kiindulva jut el a motívum iránti elkötelezett viszonyig, amikor a táj az ökológiai tárgyú vizsgálódás színterévé válik. A táj egyébként Vajdaságban domináns téma. A tájkép körül alakult ki a vajdasági festészet és a vajdasági fotóművészet mítosza. A síksággal való megszállottság lett a kezdeményezés rugója. Előbb a képzőművészetben, majd a fotográfiában is a tájképből indultak ki a vajdasági művészet releváns stílusjegyei és állásfoglalásai. Ilyen szempontból kell vizsgálni a neoromantikus táj-fotók hullámát is. A nem egyértelműen romantikus, de a korábbi tapasztalatoktól sem mentes Varga-Somogyi-féle tájkép a neoromantika jegyeit hordozza. Régi témák, pontosabban motívumok újszerű feldolgozásban. Fotóinak sötét tájkékein Varga-Somogyi Tibor olyan súlypontokat helyez el, amelyek erős drámai töltést adnak a tájnak, a fény és az árnyék kontraszthatásai pedig a szerző érzésvilágát vetítik ki, ex-

presszionista jelleget kölcsönözve a képnek. Későbbi fejlődése során, Somogyi a tájképekben is megtalálja elkötelezettségének kifejezési lehetőségeit. A tájkép az ökológiai tárgyú vizsgálatok színterévé válik. Különösen az írországi tájfotók sorozatában nyilvánul meg ez a nézőpont, ahol a vidék esztétikumával szembeállítja a szeméttelpek katolikus rendtelenségét, az emberi hanyagság objektumait, a gyors iparosodás hulladékanyagát. Egyes fotóin a környezetszennyeződés problematikáját a vizuális kifejezőmód kiváló érzékével jeleníti meg. A látóhatár nyugodt vonalával, a tiszta égen gomolygó felhőkkel például egy műanyag zacskót állít szembe, a rohanó, környezetével nem törődő fogyasztói társadalom jelképeként. Az „Ír-sorozat” leghatásosabb megoldása mindenképpen az a motívum, amelyben a tájkép elemeibe egy temető keresztjei, a háttérben pedig gyárkémények vegyülnek. Ez az összefonódás vizuális értelemben úgyszólván mindent elmond, és ugyanakkor egy olyan alkotó őszinte aggodalmát is tükrözi, aki sajátos eszközeivel nem csak konstatálja a tényeket hanem előrelátóan figyelmeztet is veszélyeikre. Varga-Somogyi Tibor elkötelezett kifejezőmódja a fotográfiának a vizuális médiumok rendszerében elfoglalt helyéről és szerepéről alkotott szemléletéből következik. A fotót az élmény erejével ható tanúságtételnek tudva Varga-Somogyi 1979 őszén szinte dokumentációs fényképeket készít az európai városokban. Szeptember 5-én Párizsban jelmezes fülvönulókat örökít meg. A „világűri” öltözék és a jelmez egyfajta metaforikus következtetést sugallnak, előre vetítve egy olyan életmódot, amelytől kissé máris tartunk, félünk. Szeptember 8-án a londoni Hyde Parkban a neofasiszták szónoklatáról készít képriportot, amelyben a heves gesztusok egy letűnt, de el nem feledett kor borzalmát idézik. Három nappal később (1979. 9. 11-én) már Lisszabon falait fényképezi. A feliratok a kommunisták választási győzelméért agítálnak és egy jobb élet reménye olvasható ki belőlük. A vajdasági fényképészetben Varga-Somogyi tavaly Belfastban készített foto-sorozata járult hozzá legnagyobb mértékben a dokumentum-jelleg értékeléséhez. Örök, harckocsik, igazoltatás a kapuk előtt, tilos övezetek, járókelők közé vegyült katonák, ez a fegyveresek jelenléte miatt rejtett kamerával készült foto motívum-leltára. A spontán megjelenítés, a megrendezés hiánya, a beállítás véletlenszerűsége és a szokatlan, elmosódott részletek megismételhetetlen dokumentumként hatnak, amelynek lenyűgöző ereje közvetlenségében és egyszerűségében rejlik. Erőteljes tanúságtétel ez egy városról, melyben az erőszak és a rettegés a mindennapok tartozéka, általános jelenség és így a tényközlésen túl metaforikussá, tehát „művészi” üzenetté lesz.

Varga-Somogyi kétségtelenül a fotográfia jelenségéhez való viszonyulás javítására, a közlési forma tisztaságára törekszik. A fotó nála a szó legjobb értelmében „az élet nyersanyagából vett szemelvény” (A. Cartier — Bresson) és az eseményeknek a művészi szándék helyénvalóságát is igazoló tanúja.

A fotográfia alapelveihez ragaszkodva Varga-Somogyi elkerülhetetlenül a vizuális egységek konceptualista értelmezéséhez jutott. A tartalom és narráció nélküli konceptualista közvetlenség a brüsszeli világkiállítás Atomiumáról készült sorozatban valósult meg. Az Atomium egyes szerkezeti támpontjainak kiemelésével Varga-Somogyi egyfajta optikai ellenőrzést végzett, amelyet csakis a fotografikus értelmezés tesz lehetővé (minden más mesterkélt elképzelés lenne).

A képkalkotás alapvető technológiai lehetőségeivel élve Varga-Somogyi Tibor messzemenően felhasználja a fényhatásokat — „fényvel fényképez”. Már korábbi fotóin szinte alkotásának meghatározó jellegzetességévé vált az egyes részletek elsötétítése (és megvilágosítása), az újabb, még erőteljesebb fény-árny kísérletek pedig csak gazdagították művészetét.

A Keletkezés-eltűnés (1980) sorozatban felhasználta a nagyító adta lehetőségeket. A hibával élve, a hibát új lehetőségnek tartva a forma és a tartalom szintetikus viszonyába szötte képsorán az elsötétítést. A sorozatot szétválaszthatatlan egységként alkotta meg, a képek csak így hathatnak a szerző által kívánt teljes intenzitással.

A női akt motívumát választva a tartalom alapvető hordozójául Varga-Somogyi a képzőművészeti téma gazdag jelképszerűségét is sejteti. Az alaphangot azonban az akt és a háttér sötét négyszögének szintézise adja. Ebben az egyesítésben, amelynek súlyát a kiváló kontraszt-hatás növeli (fekete-fehér, mértani szigor, antropomorf alak), Varga-Somogyi olyan szimbolikára talált, amely csak az ily módon meghatározott motívum felbontásával, a nagyító említett lehetőségeivel való transzponálásával jut kifejezésre.

Az első három kép a címbeli „keletkezés”. A fokozatos körvonala-zással, a szakaszos élesítéssel felsejlik bizonyos vizuális meghatározottságot hordozó, a végleges formát előre vetítő alak, amely még világosabb, még felismerhetőbb lesz a harmadik szegmentumon; a széttárt karok pedig egyfajta ikonikus lendületet jeleznek. A negyedik, központi fotóval kiteljesedő folyamatban az alak szüntelenül nő, s fokozatosan kifejezésre jut a négyszög szabályossága is. Nem azt sugallja-e ezzel a vizuális eljárással a művész, hogy az emberrel együtt nő a műve is? A „keletkezésben” affirmálódik az alkotás is.

A második részben, az Eltűnésben (ötödik, hatodik és hetedik kép) az élesítő skálájának megkezdett irányba való továbbmozdításával elhomályosodnak a motívum körvonalai. A női figura egyre intenzívebb eltűnésével mindinkább erősödik az elmosódó négyszög sötéttségének hatása. Jelképesen — az ember után megmarad műve, mintegy emlékként az örökkévalóságnak.

Varga-Somogyi Tibor művészete a vajdasági fényképészet korszerű áramlatainak egyik legfigyelemreméltóbb jelensége. Nemzedékének említett tagjaival együtt Varga-Somogyi a fotografikus kifejezőmód minden

sajátosságának tiszteletben tartásával egyre közelebb kerül azoknak a foto és festmény közötti határvonalaknak a teljes eltörléséhez, amelyek egyébként is mesterkéltén húzódnak a képzőművészeti közlés két elválaszthatatlan vizuális kifejezőmódja között.

(Fordította SÁNDOROV Péter)

Sava STEPANOV

T Á J É K Ö Z Ö D Á S

AZ ANGOL FILMAVANTGARDE

1977 tavaszán a nemzetközi avangarde film minden jelesebb képviselőjét bemutató nagy méretű szemlét tartottak a londoni Hayward képtárban. A mintegy ötven alkotást felvonultató rendezvény sikerén felbuzdult szervezők később egy olyan kiállítást indítottak körútra, amely a most már több mint tízéves múltra visszatekintő angol filmavangarde történeti útját igyekezett szemléltetni. A vándorbemutató ez évben Belgrádban is elidőzött, s bár egy röpke hét alatt nem adhatott teljes képet a szigetország filmúttörőinek törekvéseiről, valamelyest sikerült vázolnia azokat az alapvető fontosabb és alkotói vonulatokat, amelyek az angol filmavangarde múltján és jelenén húzódnak végig.

Kell-e, szabad-e történelmi távlatokról beszélni egy olyan újító művészeti mozgalom esetében, mint ez, amely éppen hogy csak nagykorúsította magát? Ezzel a dilemmával a szervezők is számoltak, ezért a filmszemle anyagát nem történelmi beállításban, keletkezési sorrendben dolgozták fel, hanem a filmek tematikai, műfaji irányelveit vették alapul. Ez a koncepció hátrányos helyzetbe hozott néhány olyan jelentős filmet, akinek munkássága, alkotói orientációja egészében véve nehezen kategorizálható, nem kényszeríthető szigorú esztétikai-etikai határok közé. Több technikai akadály is felmerült, minek folytán az egyidejűleg több vászonra vetülő *kibővített film* és a művészi eljátszásokat rögzítő *performance-film* jóformán képviselők nélkül maradt, holott az angol avangarde film fejlődésére gyakorolt hatásuk vitathatatlan.

Az esztétikai változatosságra hivatkozó konceptuális felépítés egyetlen ellentmondása talán csak az volt, hogy a bemutatósorozat mégis két markáns egyéniség, a sokoldalú, modern felfogású *Malcolm Le Grice*, és a sokáig elszigeteltségben dolgozó, a népszerű hollywoodi ikonográfia és az avangarde imaginatív képszerkezetét ötvöző *Jeff Keen* opuszának ismertetésével indult. S ha már itt tartunk, *Peter Gidal* nevét sem hanyagolhatjuk el, hiszen nevéhez fűződik a látványosságot és az az érzéki képzelgéseket végsőkig letompító kísérleti irányzat beindítása,

melynek ma már népes követői vannak. A Gidal fémjelezte aszkétikus magatartással rokonítható *strukturális film* formalista kísérletei viszont egy technicista életérzés kivánalmaként jobbára már csak a filmkamera képrögzítő képességeit igyekeztek demonstrálni. A strukturális törekvések egy egész estét betöltő műsor keretében kerültek vetítésre.

Hasonló blokkokban kerültek bemutatásra azok az alkotások is, melyeknek szerzői kivétel nélkül valamilyen más médiumban: a festészetben, szobrászatban, táncművészetben stb. kicsíráztatott ötleteiket dolgozták ki a mozgó kép eszközeivel. Nem árt aláhúzni, hogy talán egyetlen avantgarde filmműfaj sem alkalmas oly mértékben a korszerű művészetek kölcsönhatásának vizsgálatára, mint éppen ez a hibrid filmtermék, amely — nemegyszer a szintézis igényével — több művészeti eredményt képes értékesíteni egyidejűleg. A *képzőművészek filmjei* a nyelvi-tartalmi szövegek rétegezésére, interferenciájára építenek, s ily módon merő ellentétét képezik annak az avantgarde áramlatnak, amely — mint a strukturalista vagy a minimalista — az aszkétikus szűkszavúság és a nyelvi leépítés árán kutat új eredmények után. Holott a válogatás nagy részét éppen a film nyelvi-optikai határait elemző és tágító *tautologikus*, *absztrakt* és *optofonetikus* próbálkozások képezték, köztük is olyanok, amelyek kizárólag a kép és a hang kapcsolatát tanulmányozták. Mondanom sem kell, hogy a minimalista irányzat — mint az avantgarde film általában — a felismerhetetlenségig apró, molekuláris részecskékre bontja a konvencionális film narratív fonalát, az idősíkot, sőt nemegyszer önmagát tematizálja — önmagát szembesíti önmagával.

A kezdetek kezdetén, amikor az avantgarde film szinte azonos volt az undergrounddal, az angol alkotókra az amerikai iskola, ennek képviselői közül is Andy Warhol volt a legnagyobb hatással. Bár tény, hogy Warhol kísérleti filmjei csak elég későn kerültek át a szigetországba, játékfilmjei és a neve fémjelezte képzőművészeti irányzat, a pop art azonban már szinte előrevetítette a korszakalkotó vívmányokat. Csak szem és fül kellett hozzá, meg persze összefogás. Ha azt vesszük, hogy az avantgarde úttörőiből toborzódott *Filmalkotók Londoni Szövetkezete* 1966-ban jött létre, s az ugyancsak londoni Better Books nevű könyvesboltban ebben az esztendőben kerültek először közönség elé underground filmek, akkor mégsem vádolhatjuk az angol alkotókat amerikai függőséggel, hiszen *Az új amerikai film* című egyhetes szemlét csak két évvel korábban, 1964-ben rendezték meg az ICA-ban. Érdekes az is, hogy Jeff Keen, Malcolm Le Grice és Anthony Scott, az angol avantgarde film első pionírjai sem ezen az amerikai szemlén, sem Warhol *Sleep* című filmjének vetítésén nem vettek részt.

A londoni filmszövetkezet egyesítette az erőket és gondoskodott a rendszeres bemutatókról, a terjesztésről, úgyhogy a jelentősebb kísérletek

vidékre is eljutottak. A szövetkezet tagjainak köszönhető, hogy egy az amerikai új filmet a hatvannégyes válogatásnál jóval átfogóbban szemléltető anyag 1968-ban tizenkét angol egyetemen került közönség elé. Hatására Oxfordban, Cambridge-ben és Essexben új profilú filmfolyóiratok jelentek meg. Amerikai tájékozódásuk következtében azonban akadályozták az európai avantgarde film betörését Nagy-Britanniába.

A filmszövetkezet idővel jelentős állami támogatást kapott, s miután saját lábára állt, önálló filmlaboratóriumot és vetítőtérmet alapított. Ez az alkotói kör a más felett és tökéletes technikai segédeszközök birtokában is megmaradt az eredeti elvek mellett, tudniillik továbbra is az önálló szerzői műveket, az ún. *egy ember filmjeit* támogatta. Másrészt nem szentelt kellő figyelmet az egyszerre több vetítőt és filmvásznat igénybe vevő kibővített filmnek, úgyhogy ennek képviselői leginkább csak a kibővített médiumok edinburgh-i nemzetközi szemlájén jutottak szóhoz 1969-ben és 1970-ben. Szintén ezen a rendezvényen ismerte meg az angol közönség a kontinens avantgarde filmforgatóit is, mint Baruchell, Mühl, Winkelman stb. A francia *új narráció* képviselőinek, nevezetesen Godard-nak, Resnais-nek és Franjunek a rövidfilmjeit azonban a filmszövetkezet mutatta be 1970-ben.

Bár tagadhatatlan, hogy az amerikai produkciók — kiváltképpen Warholéi — nagyban hatottak az angliai eseményekre, a szigetországi filmesek eredményeit mégsem kell lebecsülnünk, hiszen Warhol jelentősebb kísérleti filmjei elég későn, 1969—1970 táján árasztották el az angol piacot. Néhány technikai újítást elszámítva Warhol hatását csak Dvoskin és Gidal munkásságában lehet alaposabban kimutatni.

Az angol filmavantgarde szemléje nem törekedett teljességre, nem nyújtott összképet, csupán egy lehetséges keresztmetszetben adott ízelítőt annak a jelentős filmforradalomnak a gyakorlati eredményeiről, amely egy adott környezetben elsőként lázadt fel a film hagyományos formája, nyelvi szerkezete, ipari előállítására és üzleti jellege ellen. Ettől eltekintve hűen érzékeltette annak a friss, pezsgő új hullámnak a lényegi vonásait, amely annak idején több tartalmi, esztétikai és technikai újítást vitt a filmművészetbe, mint előtte a filmtörténet bármelyik jelentős forradalmi korszaka.

SZOMBATHY Bálint

KRÓNIKA

CSEPE-EMLÉKNAP KISHEGYESEN. Kishegyes község művelődési dolgozói Csépe Imre halála óta minden évben megrendezik a Csépe-emléknapot, amelyen egyrészt a falu szülöttjének munkásságáról értekeznek, másrészt pedig megünnepelnek egy-egy évfordulót vagy írói jubileumot. A szeptember 19-én megtartott idei emléknap szokásos tanácskozását megelőzően a helyi könyvtárban megnyílt a községben született vagy ott élt írók könyveinek a kiállítása. A könyvkiállítás Bányai János, Csépe Imre, Dudás Kálmán, Juhász Géza, Lőrinc Péter, Podolszki József, Saffer Pál és Vajda Gábor könyveit mutatta be. A könyvkiállítást követően Czine Mihály, budapesti irodalomtörténész érkezett Csépe Imre munkásságáról értékes adalékokat szolgáltatva az író életrajzának és munkásságának további vizsgálatához és kutatásához. Ezután Csordás Mihály a 7 Nap irodalmi rovatának a szerkesztője érkezett Németh István munkásságáról, majd Fehér Ferenc köszöntötte az ötvenéves Németh Istvánt. Az emléknap keretében megnyílt Nemes Fekete Edith keramikusi kiállítása, a szokásos irodalmi estet pedig a község területén született íróknak szentelték, amelyen Juhász Géza tartott bevezetőt.

SRETEN ASANOVIĆ A JUGOSZLÁV ÍRÓSZÖVETSÉG ÚJ ELNÖKE. A múlt hónap elején Kozarán megtartott irodalmi találkozó keretében összeült a Jugoszláv Írószövetség Elnöksége, amelyen Mladen Oljača

eddig elnök beszámolt arról, hogy íróink hogyan járulnak hozzá a népfelszabadító harc és a szocialista forradalom 40. évfordulója jövő évi ünnepeinek programjához. Ezután egyéves mandátummal a Jugoszláv Írószövetség soros elnökévé Sreten Asanović titogradi íróvá választották meg.

A Fruška gora-i Vrdnik községben közgyűlést tartott a Jugoszláv Műfordítók Szövetsége. Ezen az ülésen az ország minden tájáról összesereglett műfordítók cserélték ki a munkában szerzett tapasztalataikat, majd pedig Sulejman Grozdanić a szarajevói Keleti Nyelvek Intézetének igazgatója személyében választottak új elnököt. Az értekezletre a Dositelj-emléknapok műsora keretében került sor, amelyen Dositelj és a fordításirodalom címmel több előadás hangzott el a szerb irodalom e nagyjáról és a fordításról vallott nézeteiről.

A HELIKON A JUGOSZLÁV IRODALOMRÓL. A Helikon a Magyar Tudományos Akadémia világ-irodalmi folyóiratának legutóbbi száma teljes egészében a jugoszláv irodalommal foglalkozik. Egyebek között közli Predrag Palavestrának az újabb kori szerb realizmusról, Aleksandar Flakernak a horvát urbánus irodalomról, Alekszandar Szpaszovnak a macedón irodalomról, Jovan Ristićnek az abszurd színház jugoszláv kísérleteiről, Živan Milisavacnak a Szerb Matica pesti korszakáról, France Berniknek a háború utáni szlovén irodalomról és Bori Imrének Jakov Ignjatovićról szóló tanulmányát.

A magyar jugoszlavistákat többek között, Fried István, Angyal Endre, Siklai László, Gáldi László és Csuka Zoltán képviseli egy-egy írásával. A szerkesztő Stojan Vujičić, a jugoszláv irodalom és kultúra magyarországi képviselője, aki ez irányú tevékenységéért nemrégiben elnyerte a Magyar Művelődési Minisztérium kitüntetését.

JUGOSZLÁV NÉPMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS BELGRÁDBAN. A szeptember és október folyamán Belgrádban megrendezett UNESCO XXI. közgyűlése tiszteletére a fővárosban nagyszabású jugoszláv népművészeti kiállítás nyílt, amelyen a belgrádi, a zágrábi, a ljubljanoi, a cetinjei és a szkopjei népművészeti múzeumok, továbbá a Szarajevói Tájélmúzeum, a Vajdasági Múzeum és a Kosovói Múzeum mutatja be legértékesebb tárgyait. A kiállítás célja, mint azt a megnyitón is hangsúlyozták, világszerzte serkenteni a kulturális hagyaték jobb megőrzését, valamint a világ népeinek a kölcsönös megértését és közeledését. A kiállított anyag jól szemlélteti hazánk valamennyi nemzetének és nemzetiségének népművészeti sajátosságait. Ugyancsak e nagyszabású nemzetközi rendezvény tiszteletére nyílt népművészeti kiállítás Újvidéken is, amely tartományunk lakosainak népművészetét prezentálja.

A BORISZ DAVIDOVICS SÍR-EMLEKE SZÍNPADON. A Zenicai Népszínház bevett gyakorlata, hogy az évadot mindig hazai ősbemutatóval nyitják. Így történik ez az idén is. Ezúttal a színház Danilo Kis Borisz Davidovics síremléke című drámáját mutatja be. Mint ismeretes Kis novellafüzére öt évvel ezelőtt jelent meg először (magyar fordításban 1978-ban) s keltett nagy figyelmet immár nemcsak itthon, hanem külföldön is. A

mű színpadi változatát is maga Danilo Kis készítette a Zenicai Színház felkérésére. A színház nagy reményeket fűz ehhez az előadáshoz, és ha az valóban sikeres lesz, akkor jövő tavaszra az újvidéki Sterija Játékok közönsége is láthatja.

Szeptember 30-án az újvidéki Matica srpska helyiségeiben a Magyar Írók Szövetségének és a Jugoszláv Műfordítók Egyesületei Szövetségének képviselői három évre szóló együttműködési munkatervet írtak alá a műfordítók cseréjéről és más munkaformákról. Az okmány, amelyet magyar részről CSÁK Gyula, az Írószövetség titkára, jugoszláv részről pedig Sava BABIC, a Vajdasági Íróegyesület Műfordítói Szakosztályának elnöke látott el kézjegyével, leszögezi, hogy az 1980—82. évi időszakban mindkét fél összesen 210—210 napra fogad műfordítókat a szomszédos országból, hogy közvetlenül tanulmányozhassák az irodalmi alkotómunkát. Ezenkívül a két szövetség támogatja szakmai folyóiratok, a belgrádi Mostovi, a zágrábi Forum és a budapesti Nagyvilág közötti együttműködést, műfordítók és írók találkozóinak megszervezését, továbbá serkenti a gyermek- és ifjúsági irodalom fordítását. Végül megállapodtak abban, hogy mindkét fél évente megvizsgálja a munkaterv kiegészítésének, bővítésének lehetőségét.

A BOSCH+BOSCH CSOPORT RETROSPEKTÍV TÁRLATAI. 1969-ben alakult meg és 1976-ban bomlott fel a szabadkai és újvidéki alkotókból toborzódott *Bosch+Bosch* művészeti csoport. A legfrissebb művészeti eszmék vonzásában tevékenykedő alkotói közösség hétéves munkásságát igyekszik majd bemutatni az a nagy méretű visszatekintő tárlat, melyet ez év novemberében rendez meg a belgrádi Modern Művészetek Múzeu-

mának Szalonja. A kiállítást a szabadkai Városi Múzeum Galériája is átveszi, és 1981 elején mutatja be a közönségnek. Ez a két kiállítói intézmény közös befektetéssel a szokásosnál terjedelmesebb katalógust készít, amelyben helyet kapnak a csoport

munkásságára vonatkozó jelentősebb adatok.

Működése idején a Bosch+Bosch csoportnak Szabadkán, Újvidéken, Zentán, Balatonbogláron, Pécsett, Zágrábban és Belgrádban összesen tizenhárom bemutatója volt.

SZ. B.

A FORUM KÖNYVKIADÓ ÚJ KÖNYVEI

Bosnyák István: *Szóakció I.* (tanulmányok)

Szűgyi Zoltán: *Ég és föld* (versek)

Szűcs Imre: *Földig ér a felhő lába* (gyermekversek)

Danilo Kecic: *Forradalmi munkásmozgalom Vajdaságban 1917—
1921 között*

Mirko Petrović: *Branka* (ifjúsági regény)

Juhász Erzsébet: *Homorítás* (regény)

Németh István: *Kertmozi* (kispróza)

Holti Mária: *Égi fuvarok* (novellák)

Kalapis Zoltán: *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* (népis-
mereti riportok)

Brasnyó István: *Földvár* (versek)

Tolnai Ottó: *Világpor* (versek)

Herceg János: *Vas Ferkó és más történetek* (ifjúsági regény)

Dér Zoltán: *Ikercsillagok* (tanulmányok, kritikák, dokumentumok)

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

Dr. Burány Béla: (Katona Imre—Lábadi Károly: *Erdők, mezők, vadligetek*) 1243

Vajda Gábor: Szív és gondolat (Tóth Ferenc: *Csontomiglan-csontodiglan*) 1252

Vajda Gábor: Bosszú az életen (Varga Zoltán: *Tücsök a hangyabolyban*) 1254

F o t o

Sava Stepanov: Varga—Somogyi Tibor fotoiról 1256

T á j é k o z ó d á s

Szombathy Bálint: Az angol filmavantgarde 1261

KRÓNKA 1264

Csépe-emléknap Kishegyesen; Sreten Asanović a Jugoszláv írószövetség új elnöke; A Helikon a jugoszláv irodalomról; Jugoszláv népművészeti kiállítás Belgrádban; A Borisz Davidovics sír- emléke színpadon; A magyar és a jugoszláv fordítók együttműködése

A BOSCH+BOSCH csoport retrospektív tárlatai

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1980. október. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca, 1., 021/22-144, 1-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 100, fél évre 50, egyes szám ára 10, kettős szám ára 20 dinár, külföldre egy évre 200, fél évre 100 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 50 dinár. — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.